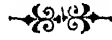

Agents:

- 1 Luzac & co, Booksellers,
 LONDON.
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
 GERMANY.
- 3 The Oriental Book supplying Agency,
 POONA.

निवेदनम्

श्रीकण्ठाश्लिष्टतनुर्हृतवलिदानविवृम्भमानश्रीः ।
कौमारजन्महेतुगौरी वा शौरिरस्तु भव्याय ॥ १ ॥
लङ्केशपूज्यचरणं मुकुन्दवल्लभमुमासमायुक्तम् ।
शशिखण्डशोभिशिरसं परमेशमनादिमीडेऽहम् ॥ २ ॥
संस्कृतपाठागारे काशीस्थे राजकीये ये ।
विद्यावदातचरिताः प्रभुपदमध्यास्य राजन्ते ॥ ३ ॥
मित्रवरैस्तैः श्रीमद्गोपीनाथकविराज इत्याख्यैः ।
प्रोत्साहितोऽहमासं लीलावत्याः प्रकाशकार्येऽस्मिन् ॥ ४ ॥
तैरेव मुद्रणार्थं ग्रन्थागाराददायि टीकाभिः ।
आदर्शमूलपुस्ती कृपया जीर्णापि संशुद्धा ॥ ५ ॥
श्रीराजेश्वरशास्त्री 'तरङ्गिणी'पूरणेन विख्यातः ।
पुस्तकमेकं विवृतेर्भागीरथ्या ददाति स्म ॥ ६ ॥
किन्तु द्वावपि विवृतिग्रन्थौ नितरामशुद्धिभिर्ग्रस्तौ ।
कचिदपि लिपिरवलुप्ता पत्राणां कीटदष्टत्वात् ॥ ७ ॥
तदपि परस्परयोगात् कथमपि निर्णय पाठमायासैः ।
सविधे बुधवृन्दानां प्रकाश्यतेऽयं सुसन्दर्भः ॥ ८ ॥
श्रीमद्बामाचरणन्यायाचार्यैः प्रसिद्धविद्वद्भिः ।
सुगृहीतनामधेयैः श्रीशङ्करतर्करत्नैश्च ॥ ९ ॥
पाठविनिर्णयकर्मण्यनेकवारं व्यधायि साहाय्यम् ।
आवश्यककार्याणि स्वानि जहद्विर्मयि स्नेहात् ॥ १० ॥
सर्वेष्वेषु मनीषिष्वादिमखण्डप्रकाशकालेऽस्मिन् ।
हार्दिककृतज्ञताया निवेदनेनोद्धहामि सन्तोषम् ॥ ११ ॥

संस्कृतपुस्तकमालाप्रचारकर्मज्रतैकनिष्ठो यः ।
 जनयति बुधजनाचित्ते नित्यं नवनवमुदास्वादम् ॥ १२ ॥
 परिशेषे चास्माकं विलसतु तस्मिन् शुभाशिषां राशिः ।
 श्रीलज्जयकृष्णदासे श्रेष्ठिकवर्ये ससोदर्ये ॥ १३ ॥
 शरीरास्वास्थ्यान्मे सुतरां मनसोऽपि चञ्चलत्वेन ।
 जुटयोऽनेका जाताः क्षम्यन्तां साधुभिः क्षमासारैः ॥ १४ ॥
 यस्य कटाक्षक्षेपाद् भवन्ति लोके समस्तकार्य्याणि ।
 कृपया तस्य पुरारेर्निर्विघ्नं पूर्यतां ग्रन्थः ॥ १५ ॥
 राखालदासनान्नो गौतममूर्त्तेर्गुरोः पदाम्भोजम् ।
 संसेव्य लब्धविद्यो हरिहरशास्त्री निवेदयति ॥ १६ ॥
 वसुवेदनागचन्द्र (१८४८) प्रमाणशाके पिनाकभृत्पुण्याम् ।
 श्रीहिन्दुविश्वविद्यासद्धानि शुक्लाष्टमीदिने पौषे ॥ १७ ॥ *

* मुलकृतामपि टीकाप्रणेतृवृन्दस्य कालादिः ।
 विदुषां विचारणार्थं पश्चिमखण्डे निरूप्येत ॥

वल्लभाचार्यकृता
न्यायलीलावती

९३२

नाथः सृजत्यवति यो जगदेकपुत्रः

शङ्करमिश्रकृत-न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
पितुर्व्याख्यां कृत्वा मनसि भवनाथस्य कृतिनो
वयं लीलावत्याः प्रथयितुमिहोक्तिं व्यवसिताः ।
तदेतस्मिन् कर्मण्यतिगुरुणि गौरीपरिवृढे
दृढा भक्तिः शक्तिं जनयतु यथा स्याम निपुणाः ॥
कर्त्तव्यविघ्ननिराचिकीर्षया कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-
नाथ इति । तस्मै पुरुषोत्तमाय नमः । पुरुषोत्तम इति निर्द्धारणपष्ठ-

वर्द्धमानोपाध्यायकृत-न्यायलीलावतीप्रकाशः

एकत्र शूलमपरत्र विसप्रसूनमन्यत्र कृत्तिरितरत्र च पीतवासः ।
तत्पातु वर्ष्म शशलक्ष्मकलाकिरीटनिष्पिष्टकैटभृद्दोर्मम वाञ्छितानि ।

न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारद्वने ।

गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः ॥ २ ॥

विशिष्टशिष्टाचारानुमितकर्त्तव्यताकं विघ्नविघातकं मङ्गलं नम-
स्कारं निबध्नाति—नाथ इति । यद्यपि पुरुषाणामुत्तम इत्यत्र न निर्धा-

भगीरथठक्कुरकृता-न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः ।

सद्योदलितदैत्येन्द्रदलद्वयदिदृक्षया ।

विस्फारितं दिक्षु चक्षुर्भारसिंहं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

आसेविता गुणवतापि निगूढभावा लीलावती गुणवती न मुदं तनोति ।
एतत्प्रकाशविवृतिच्छलतस्तदस्या भावं भगीरथसुधीः सरलीकरोति ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं तत्र शिष्याणां शिष्टा-
चारविषयत्वरूपलिङ्गज्ञानाय निबध्नाति—एकत्रेति । यत्रेत्यध्याहारः ।
वर्ष्मेत्येकवचनेनाग्रे द्विवचनेन च हरिहरात्मकशरीरलाभः ।

अप्रामाणिकत्वनिरर्थकत्वशङ्कापरीहाराय प्रमाद्व्यापारणं फलं च
मङ्गलस्य दर्शयति—विशिष्टेति । यद्यपीति । यद्यपि पुरुषोत्तमपदस्य योगार्था-
नपेक्षरुद्धिस्वीकारे समासविकल्पोयमसङ्गतः तथापि योगार्थस्याभा-

प्रीत्या ततः परमनिर्वृतिमादधाति ।
 तस्मै नमः सहजदीर्घकृपानुबन्ध-
 लब्धत्रितत्त्वतनवे पुरुषोत्तमाय ॥ १ ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावात् समासः जातिगुणक्रियाभिरेकदेशपृथक्करणस्य निर्द्धारण-
 स्याविवक्षितत्वात् । निर्द्धारणाविवक्षायामेव सप्तमीतत्पुरुषो वा ।
 उत्तमत्वमेव पुरुषत्वेन विशेषणीयमेवेति कर्मधारयो वा । यस्मात्
 क्षरमतीतोऽहमित्यादिगीतापद्यं पञ्चमीतत्पुरुषव्यवस्थापकत्वेनोक्त-
 मनादेयं तदर्थसमपर्कत्वात् । अनेन हेतुनाऽहं पुरुषोत्तमोऽस्मी-
 त्येतावन्मात्रस्य तदर्थत्वात् । यः कार्यजातरूपं जगत् सृजति सृष्ट्वा
 चावति परिपालयति । एकस्मिन् पुत्रे या प्रीतिस्तयाऽवतीति स-
 म्बन्धः । जगत्पदस्य संसारिमात्रविवक्षायामाह—परमेति । निर्वृतिः
 सुखं दुःखाभावश्च । तत्राद्यस्य परमत्वं दुःखासम्भिन्नत्वं अन्त्यस्य दुः-
 खप्रागभावासहवृत्तित्वम् । कृपा निरुपधिपरदुःखग्रहाणेच्छा तस्याः
 सहजत्वमनागन्तुकत्वमनुत्पन्नत्वमिति यावत् । दीर्घत्वमविनाशित्वं
 कृपाया अनुबन्धः सृष्टिस्थितिसंहारसहकारिणां पौनःपुन्येन समवधा-
 नम्, तेन लब्धास्त्रितत्त्वरूपास्तनवो ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका येन तस्मै ।
 ग्रन्थकृता स्वपित्रे पुरुषोत्तमनाम्ने नतिः कृतेत्यपि वदन्ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रण इति षष्ठीसमासनिषेधः स्यात्, पुरुषश्चाऽसाधुत्तमश्चेति कर्म-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नेरुत्तर्यविरोधे वा केवलरूढिस्वीकार इह तु न तथेत्याशयेन नम-
 स्यताप्रयोजकरूपलाभानुरोधेन च योगपुरस्कारमभ्युपेत्य विकल्पो-
 ऽयं कृत इति ध्येयम् । पुरुषश्चासाविति । ननु विशेषणविशेष्यभावस्य काम-
 चारादिदमयुक्तम् । न च विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नमध्ये व्यावृत्तिबो-
 धकं विशेषणं न चेह पुरुषत्वं तथा सर्वज्ञत्वादिरूपोत्तमत्वव्यापकत्वादि-
 ति वाच्यम् । उत्तमपदस्योत्कर्षवत्त्ववाचकत्वात् तस्य च घटादिसा-
 धारण्येन पुरुषत्वाव्याप्यत्वादन्यथा परस्परव्यभिचाराभावेन कर्मधा-
 र्यानुपपत्तेः । विशेषणं विशेष्येनेतिसूत्रेऽन्यतरपदेनैवापरसम्बन्धि-
 लाभे यदुभयपदोपादानं तेन परस्परव्यभिचार एव कर्मधारयसाधु-
 त्वमितिज्ञापनात् । न चोत्कर्षवत्त्वं न घटादिसाधारण्यमेकमिति श-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धारये विशेषणत्वादुत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः । पुरुषेषूत्तम इत्यत्र निर्धारणसप्तमीसमासे न निर्धारण इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः, तत्र षष्ठी

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ब्दसाम्येऽपि नार्थसाम्यमिति वाच्यम्, उत्कर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव-
त्त्वेन नानोत्कर्षाणामनुगमे तद्वत्त्वस्याप्यनुगतत्वात् । एतेन कर्मधार-
यसमास एवात्र परस्परव्यभिचाराभावादसम्भवीत्यत्रैव तात्पर्य-
मिति मिश्रमतमपास्तमिति चेत् मैवम्, विशेषणं हि विधेयं तच्चाज्ञातं
न चेहोत्तमत्वेन ज्ञाते पुरुषत्वमज्ञातं किन्तु पुरुषत्वेन ज्ञाते उत्तमत्व-
मिति तदेव विधेयम् । अतस्तदेव विशेषणम् । न च कस्यचिद्वैप-
रीत्येनापि ज्ञानमिति न नियम इति वाच्यम्, नमस्यताप्रयोजकत्वेन
प्रकृते उत्तमत्वज्ञानस्यापेक्षिततया तज्ज्ञाने सति पुरुषत्वज्ञानस्याकि-
ञ्चित्करत्वेन तदसम्भवात् । यत्तु उत्पलनीलमित्यादिप्रयोगापत्त्या
नैवं विशेषणविशेष्यभावे कामचार इति मतं तत्तुच्छम् । तथा विव-
क्षायां तथाप्रयोग इष्टापत्तेः । अन्यथा चन्द्रमुखमुखचन्द्रपदयोरुभ-
योः साधुत्वानुपपत्तेः । यत्तु लोकप्रसिद्धमेव यद्विशेषणं तद्वा-
चकमेव पदं सूत्रे विशेषणपदार्थः, तच्चेहोत्तमत्वमेवेति मतं तन्न-
लोकपदस्य यावदेकदेशविकल्पप्राप्तात् । वयं तु उत्तमत्व-
मत्र सर्वज्ञत्वादिकमेव तस्यैव नमस्यताप्रयोजकत्वात् । तच्च
पुरुषत्वव्याप्यमेवेति न पुरुषत्वस्य विशेषणता, विशेष्यतावच्छे-
दकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन एव विशेषणत्वादिति
नात्र कामचारः । न चैवं कर्मधारयाशङ्कैव न, परस्परव्यभिचाराभा-
वादिति वाच्यम् । ज्ञापकेनापि विशेष्यतावच्छेदकव्यभिचारमात्रल-
ब्धेरन्यथा शिशपा वृक्ष इति प्रयोगानुपपत्तेः । अत एव शिशपा इ-
त्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं वृत्तिकारो दर्शयति स्मेति ब्रूमः । पुरुषेष्वि-
ति । तदर्थकतत्पदसाधुत्वनिषेधो हि निषेधसूत्रप्रयोजनम् । तादृश-
पदं च यदि विभक्त्यन्तरसमासेनापि निष्पन्नं तदा सूत्रवैयर्थ्यमिति
भावः । इदं चापाततो दूषणम् । वस्तुतः स्वरविशेषानिषेधार्थमेव
षष्ठीसमासानिषेधकसूत्रोपपत्तेर्न सप्तमीसमासनिषेधे तात्पर्यम्, त-
स्य सप्तमीसमासे हि पूर्वपदे प्रकृतस्वर एवावतिष्ठते षष्ठीसमासे
तु पूर्वपदस्योदात्तत्वं भवतीति भाष्यकारादिस्वरसात् । तदुक्तं
त्रिधा हि भिद्यते शब्दोऽर्थतो रूपतः स्वरतश्चेति ॥ अतएव कुसुमा-
ल्लिप्रकाशे सप्तमीविग्रह एव प्रदर्शितः । यत्तु स्वरभेदस्य वेदविष

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सप्तस्योरभेदात्, तथाऽप्यत्र निर्धारणमेव नाऽस्तीति षष्ठीसमास एव नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादाविव समुदायापेक्षया जातिगुणक्रियाभिरेकदेशस्याऽपृथक्करणात् । यद्वा पञ्चमीतियोगविभागादत्र समासः । पुरुषेभ्य उत्तमः पुरुषोत्तमः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि वेदे लोके च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीतासु भगवद्वचनात् । तस्मै पुरुषोत्तमाय नमः । पुरुषोत्तमत्वमेव नमस्कार्यताप्रयोजकं रूपम् । अन्यदप्याह । यो नाथः प्रभुः, जगत् कार्यजातम्, सृजति जनयति । ततः सृष्टेरनन्तरम् अवति अनिष्टनिवृत्तिशालि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यत्वेनास्य निषेधस्य तदविषयत्वमिति मतं तत्तुच्छम् सूत्रस्य लोक-वेदोभयसाधारणतया वेदमादायैव सार्थकत्वादिति दिक् । तथापीति । निर्धारणप्रयोजकरूपस्य समस्यमानपदादन्यत उपस्थितौ सत्यामेव समासनिषेधः, भवति च नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र समस्यमाननरक्षत्रियपदादन्येन शूरपदेन निर्धारणप्रयोजकरूपलाभो न चात्र तथा । न चैवं नरशूर इत्यपि स्यात्, वृत्तिकारस्य तज्जातीयमात्रोदाहरणप्रदर्शनेन तथासूत्रतात्पर्यनिश्चयादिष्टापत्तेः । यद्वेति । पञ्चमी भयेनेतिसूत्रे यद्यपि भयहेतुनैव पञ्चमीसमासविधिस्तथापि प्रयोगानुरोधेन पञ्चमीत्येतावन्मात्रं व्यवच्छिद्यवाधिपञ्चम्यन्तेनापि समासः साधुरित्यर्थः । योगविभागः सूत्रव्यवच्छेदः । न चैवं पञ्चमीसमासेनापि नरशूर इत्यपि स्यादिष्टापत्तेः । मिश्रास्तु उत्तमत्वस्येव शूरत्वस्य सावधित्वाभावादेव नात्र स प्रसंगः । अतएव नरशूर इतिप्रयोगाभावमेव हृदि निधाय पूर्वापरितोषेणायं कल्प इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । शूरस्येवोत्तमस्यापि निरवधित्वात्, उत्तमत्वस्येव शूरत्वस्यापि सावधित्वात् । अन्यथा तस्मादयं शूर इतिप्रयोगानुपपत्तेः । तस्मात्पूर्वापरकल्पयोरुभयत्र नरशूर इतिप्रयोगे इष्टापत्तिरेव शरणम् । यस्मादिति । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव चेतिगीतादर्शनादक्षरपदस्य पुरुषवाचकत्वात् पुरुषोत्तमत्वलाभः । ननु परमनिर्वृत्याधानमेवावनमपीति पौनरुक्त्यमत आह—अनिष्टेति । विरोधीत्यर्थः, तेन—“सुष्ठ्ववनयोः कार्यमात्रे संसं-वेपी”त्यग्रिमग्रन्थविरोधः पौनरुक्त्यपरिहारश्च, अनिष्टपदस्य दुःख-परत्वे तदुभयदोषापत्तेः । ननु प्रीतिः सुखं तज्ज्ञानं वा द्वयमपि

द्रव्यं नाकुलमुज्ज्वलो गुणगणः कर्माधिकं श्लाघ्यते
जातिर्विप्लुतिमागता न च पुनः श्लाघ्या विशेषस्थितिः ।
सम्बन्धः सहजो गुणादिभिरयं यत्रास्तु सत्प्रीतये
सान्न्वीक्षानयवेश्मकर्मकुशला श्रीन्यायलीलावती ॥ २ ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्रन्थे स्वप्रेयसीनाम योजयन्नेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तयेऽभिधेयं श्लाघ-
नीयविशेषणेन विशिषन्नाह—द्रव्यमिति । न्यायः पञ्चावयववाक्यं स एव
लीला तद्वतीति ग्रन्थनाम । प्रेयसीपक्षे न्यायेन उचितमार्गेण या लीला
तद्वतीत्यर्थः । स्वामिन्येव विलासं विभ्रतीत्यर्थः । श्रीपदमुभायत्रात्क-
र्पद्योतनाय । सतां मुमुक्षूणां प्रीतये प्रमोदाय ग्रन्थः । सतां विदग्धानां
प्रीतये प्रियास्तु । ग्रन्थे द्रव्यपदार्थो नाकुलो नाविस्पष्टः अन्यत्र द्रव्यं
भाजनादि अलङ्कारादि वा । नाकुलं न विपर्यस्तत् । ग्रन्थपक्षे गुण-
गणो रूपादिसमूहः उज्ज्वलोऽन्योन्यासङ्कीर्णतया व्युत्पादितः । अन्य-
त्र गुणगणः शीलसौन्दर्यादिरूप उज्ज्वलो मनोरमः । ग्रन्थे च कर्म-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

करोति एकपुत्रे या प्रीतिः अनुजिघृक्षा, तथा परमां दुःखासहवृत्तिं
निर्वृतिं सुखं दुःखाभावं चादधाति । सृष्ट्यवनयोः कार्यमात्रं सम्भवे-
ऽपि परमनिर्वृतेरसम्भवादत्र जगत् संसारमात्रम् । सहजा आग-
न्तुकहेत्वजन्त्या, अतएव दीर्घा उत्तरकालानवच्छिन्ना या कृपा निरुप-
धिपरदुःखप्रहाणेच्छा, तथा अनुबन्धेन पौनःपुन्येन सृष्टिस्थितिसं-
हारकरणाय लब्धास्त्रितत्त्वस्वरूपाः ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकास्तनवा
येन, तस्मै । अथ च ग्रन्थकृता स्वपित्रे पुरुषोत्तमनाम्ने नमस्कारो
निबद्धः । तत्र सहजा दीर्घा उर्वी या कृपा तदनुबन्धेन वशीकृतास्त्रि-
तत्त्वतनवो ब्रह्मादयो येनेत्यर्थः । अन्यत् तुल्यमेव ॥

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयमाह—द्रव्यमिति । न्यायः समस्तरूपोपेतं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भगवति नास्तीत्यत आह—प्रीतिरनुजिघृक्षेति । आगन्तुकेति । यद्यपि हेत्यन-
पेक्षत्वेनैव सम्यक् तथापि पितृपक्षसाधारण्यार्थमागन्तुकत्वं विशेषणं
स्वरूपनिर्वचनार्थं वा । तथा च स्वेच्छावशादत्र शरीरपरिग्रहो न तु
धर्माधर्माभ्यामिति भावः ।

समस्तेति । समस्तरूपोपेतलिङ्गप्रतिपादकमित्यर्थः । प्राप्यते कान्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पदार्थो द्रव्यादिपदार्थादधिकं श्लाघास्पदम् । अन्यत्र कर्म गृहादिप-
रिकर्म प्रियचेतोहरणचेष्टा वाऽधिकं यथा स्यादेवं श्लाघ्यते । ग्रन्थे
जातिपदार्थो नापोहादिरूपतया विप्लुतिमन्यथासिद्धिमागतो विप्लु-
तिर्जातीनां परस्परसांकर्यं वा । अन्यत्र जातिर्ब्राह्मणत्वमाचारभ्रंशा-
दिना विप्लुतिमागता । ग्रन्थे विशेषपदार्थस्थितिः श्लाघ्या अन्यत्र
विशेषस्थितिर्योषिदन्तरापेक्षया वैलक्षण्यं श्लाघ्यम् । ग्रन्थे गुणादि-
भिर्गुणकर्मसामान्यविशेषैः सहजो नित्यः सम्बन्धः समवायोऽस्ति
अन्यत्र प्रागुक्तगुणयोगः सहजः प्रयत्नानपनेयः । ग्रन्थेऽन्वीक्षा न्याय-
शास्त्रं तदेव वेदम् तस्य कर्म परिकर्म तत्र कुशला तथा चान्वीक्षा-
यामपीयमुपकरिष्यतीत्यर्थः । यद्वा अन्वीक्षात्वं श्रवणानन्तरमननार्थं
यो नयो न्यायः स एव वेदम् तत्कर्मणि परिकर्मणि तद्दूषणनिरा-
सकुशलेत्यर्थः । अन्यत्रान्वीक्षात्वं पुनरवलोकनार्थं नयेन नीत्या यद्वे-
दम् कर्म परिकर्म चित्रादिलिखनं तत्र कुशला दक्षेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वाक्यम्, स एवाऽस्य शास्त्रस्य लीला तद्वतीतिग्रन्थनाम । तत्र श्रीप-
देनोत्कर्ष उक्तः । सा इयं सतां प्रीतयेऽस्तु । अथ च श्लेषतो ग्रन्थकृतः
प्रेयसी लीलावती । नीयते प्राप्यते कान्तचेतोऽनयेति न्यायः तादृशी
या लीला तद्वती सा सतः प्रियस्य प्रीतये भवति । यत्र ग्रन्थे । प्रियाप-
क्षे तु एकत्र द्रव्यं नाऽऽकुलम् न सदोषं व्याख्यातम् । अन्यत्र तु धनं
न सदोषम् । एकत्र गुणगणो रूपादिसङ्घ उज्ज्वलः प्रमापितः । अन्य-
त्र गुणानां शीलादीनां गणो दोषासम्भिन्नः । एकत्र कर्म उत्क्षेपणादि
अधिकं द्रव्यादिभ्यः पृथक् श्लाघ्यते प्रशंसाविषयः । अन्यत्र कर्म
गृहव्यापारः । अधिकमिति क्रियाविशेषणम् । एकत्र जातिः पदार्थ-
विशेषः विप्लुतिं साङ्ग्यं न गता । अन्यत्र जातिर्ब्राह्मणत्वं सतीत्वा-
द्विप्लुतिं परपुरुषसम्बन्धात्(१) सदोषत्वं न गता । एकत्र विशेषाणां

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चेत इति स्वायत्तं क्रियत इत्यर्थः । परपुरुषसंसर्गादिति सदोषत्वे हेतुः ।
तस्य न्यायस्य शास्त्रं वेदमेत्यन्वयः । स्त्रीपक्षे अन्वीक्षेत्यादिव्याख्यानं
क्वचिन्नास्ति तत्र तस्यान्वीक्षा पश्चाच्चिन्ता स्वामिनि देशान्तरस्थे
गृहाच्चिन्ता नयो नीतिश्च वेदम् कर्म गृहव्यापारः, तत्र कुशलेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्त्यानां स्थितिः व्यवस्था इत्याद्या प्रशंसाविषयः । अन्यत्र विशेषस्योत्कर्षस्य स्थितिस्तादृशी । एकत्र गुणादिभिर्गुण्यादेर्यः सहजः सम्बन्धः समवायो ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वेनाऽस्ति । अन्यत्र प्रागुक्तगुणैः सम्बन्धः सहजः अकृत्रिमः स्वाभाविकः । श्रवणादनु पश्चादीक्षणमन्वीक्षा मननहेतुन्यायः, स एव नीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नयः शास्त्रं तस्य वेदम, तस्य न्यायाधारत्वात् । तस्य कर्म परिकर्म दूषणनिरासादि, तत्र कुशला दक्षा । नय इत्यत्र श्रिणीभुवोऽनुपसर्ग इति घञि प्राप्ते कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् परजित्यच् ।

इह पदार्थानां सामान्यतः प्रयोजनसम्बन्धेऽवगते के ते इति विशेषाकाङ्क्षायां द्रव्यगुणेत्यादितद्विशेषाभिधानमेतावन्त एव पदार्था इत्यवधारणपरविभागार्थकम् । सामान्यजिज्ञासायां तद्विशेषवचनस्येतरव्यवच्छेदपरत्वेन व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । तच्च न यद्यपि शब्दविधया विभागे मानम्, युक्तिशास्त्रत्वविरोधात्, मानान्तरात्तत्प्रतिपादने च परीक्षायास्तत्परत्वावश्यकत्वे तत एव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः सिद्ध इत्येतस्याऽपि तत्र तात्पर्ये मानाभावः सामान्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

"

ननु षडेवेत्यस्य सूत्रस्य भाष्यस्य वा अभावाद्विकल्पोऽयमाश्रयासिद्ध इत्यत आह—इहेति । सामान्येति । कियन्त इत्याकाङ्क्षायां विशेषाभिधानस्य तदितरविशेषनिषेधप्रत्यायकत्वव्युत्पत्तेरित्यर्थः । कियन्तो घटा इत्याकाङ्क्षायां चत्वार इत्युक्ते पञ्चमाभावप्रतीतेरिति भावः । सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य विशेषाकाङ्क्षेति सामान्येत्युक्तम् । तत्र च तात्पर्यविषयावधारणविकल्पोऽयमिति भावः । युक्तीति । शब्दादेव तत्सिद्धौ पदार्थान्तरनिरासकयुक्त्यननुसरणापत्तेः । तथा च तादृशव्युत्पत्तिः प्रकृते असिद्धा तन्मूलीभूतस्य तथाविधवक्तृतात्पर्यानुमानावश्यम्भावस्याग्रे युक्तिसहस्रदर्शनबाधितत्वादिति भावः । मानान्तरात् परीक्षाप्रयोजकमानान्तरात् । परीक्षाया इति । एवं च परीक्षायास्तत्परत्वावश्यकत्वे तन्निर्वाहकप्रमाणादेव व्यवच्छेदप्रत्ययोपपत्तौ विभागवाक्यस्यापि तत्र तात्पर्यं कल्पयित्वा तन्निर्वाहकं च मानान्तरकल्पनमपि गौरवपरास्तमित्यवधेयम् । ननु परीक्षया कथं तत्सिद्धिरत आह—सामान्येति । सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासेऽधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदस्य विशेषलक्षणानाञ्च परस्परसङ्कीर्णत्वव्युदासे न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदस्य लामा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिलक्षणपरीक्षयाऽधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदस्य विशेषलक्षणपरीक्षया च न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदस्य लब्धत्वात्, तथापि पदार्थमुद्दिश्य द्रव्यादित्वविधानादुद्देश्यस्य व्याप्यत्वाद्विधेयस्य व्यापकत्वाद्विधेयस्य व्यापकत्वेन समानैव प्रतीतिरिति लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वान्न तत्र तात्पर्यकल्प्यम् । न च पदार्थत्वं नैकं सामान्यम्, येन विभागः स्यात्, किन्तु पदानामर्थो वाच्यस्तत्त्वम्, वाच्यत्वं च पदानामर्थानां च भेदाद्भिन्नमेवेति वाच्यम् । सर्वत्र पदार्थानुगतमतेरनुगतस्य तस्य सिद्धेः, नाऽयं पदार्थ इत्यभिधान एवैतत्पदार्थत्वापदार्थत्वाभ्यां व्याघातात् । तथाऽपि न तद्भावरूपम्, अभावेऽपि वृत्तेः, नाऽभाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति भावः । नात्र तात्पर्यकल्प्यमपि तु शब्दस्वाभाव्यादेव व्यवच्छेदप्रतीतिरित्याह—तथापीति । औत्सर्गिके हि तात्पर्यमौत्सर्गिकम्, न तु कल्प्यम्, यथा गङ्गापदस्य पूरे । आपवादिके तु कल्प्यम्, यथा तस्यैव तीरे । तदिहोक्तव्युत्पत्त्या शब्दस्वाभाव्येनौत्सर्गिकतया न तत्कल्प्यमिति भावः । एतेन पदार्था द्रव्यादय इति वाक्यं पदार्थत्वद्रव्यत्वाद्योः सामानाधिकरण्यं बोधयतु पदानां पदार्थसंसर्गमात्रबोधे सामर्थ्यात्, न तु नियतसामानाधिकरण्यं नियतत्वादीनामुपस्थापकाभावादिति परास्तम् । औत्सर्गिकतात्पर्यगम्यनियतसामानाधिकरण्यरूपविशेषलाभात्, न रपतिपदान्नररूपस्य नरपतेरिव । न च तथापि नियतत्वप्रकारिकाधीर्न स्यादिति वाच्यम्, तदभावेऽपि क्षतेरभावात्, नरपतिपदान्नरत्वप्रकारकप्रतीतिविरहवत् । न च सामानाधिकरण्यमपि न प्रकारतया भातं किन्तु संसर्गतयेति कथं तस्य विशेषपरत्वम् ? यदि चानुपस्थितमपि सामानाधिकरण्यं प्रतीतिप्रकारस्तदा नियतसामानाधिकरण्यमेव तथा स्वीक्रियतामिति वाच्यम्, तात्पर्यविशेषेण पदार्थविशेषभानवत् संसर्गविशेषभानस्याप्यविरोधात् । केचित्तु व्युत्पत्तिबललभ्यं नियतसामानाधिकरण्यं प्रकार एव नरपतिपदजन्यप्रतीतौ नरत्ववत् प्रतीतिबलेन पदानुपस्थितस्यापि प्रकारत्वस्वीकारात् । अस्तु वा तत्र लक्षणा, प्रतीत्यनुरोधात् । अथ वा व्युत्पत्तेस्तात्पर्यमात्रग्राहकत्वं तन्निर्वाहश्चानुमानादेवेत्याहुः । न च द्रव्यत्वादेः प्रत्येकमव्यापकत्वात् कथं व्याप्यव्यापकभावप्रतीतिरिति वाच्यम्, अन्यतमत्वावच्छिन्नव्यापकताया एव व्युत्पत्तिबललभ्यत्वात् तज्ज्ञानं च संसर्गतया प्रकारतया वेति दिक् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रूपम्, विधित्वेन प्रतीतेः । प्रतियोग्यनुपपत्तेश्चेति न युक्तम्, अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरज्ञानरूपसङ्केतात्मकत्वात्तस्य । तच्च ज्ञानमनादिनिधनरूपं सर्वगोचरमेकमेव, तत्सम्बन्धश्चाऽर्थविषयत्वलक्षणः । अवधारणार्थो व्यवच्छेदः । तत्रैवकारस्य व्यवच्छेदमात्रे शक्तिः, विशेषणविशेष्यक्रियावाचकसमभिव्याहारात् अयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदाश्च प्रतीयन्त इति व्युत्पत्तिरिति मतमयुक्तम् । उपस्थितपदार्थेष्वेव समभिव्याहारव्युत्पत्तेः संसर्गभेदस्य प्रतीतेः, न तु ततः पदार्थोपस्थितिरपि, प्रकृते च व्यवच्छेदमात्रात् प्रतियोगिमात्रलाभेऽप्ययोगान्ययोगात्यन्तायोगरूपप्रतियोगिविशेषा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अस्मादिति । अन्यत्र यद्यपीद्वरेच्छा सङ्केत इत्युक्तं तथापि ज्ञानरूपत्वेऽप्यविरोध इत्याशयेनेदमुक्तम् । तत्सम्बन्धश्चेति । यद्यपि सम्बन्धिद्वयात्मकमेव विषयत्वमिति विषयाननुगमेनाननुगतमेव तथापि ज्ञानमात्रमेव सम्बन्धोऽत एवातीतानागतविषयेऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यज्ञानम्, भातोऽयमिति व्यवहारस्तु ज्ञानध्वंसवैशिष्ट्यावगाही, यत्र त्वेकतरसत्त्वेऽपि न विशिष्टधीस्तत्रोभयसम्बन्धो यथाधिकरणध्वंसयोः, अतएव बौद्धाधिकारप्रकाशे ज्ञानमेव सम्बन्ध इत्युक्तम् । अस्तु वा सम्बन्धिद्वयात्मकविषयत्वं तथापि नाननुगमो विशिष्टधीजननयोग्यतया विषयस्याप्यननुगतत्वादिति दिक् ।

ननु नियमपरत्वेऽपि विभागस्य व्यवच्छेदविकल्पोऽसङ्गत एवेत्यत आह—अवधारणार्थ इति । नियमशरीरान्तर्गत इत्यर्थः । ननु नान्ययोगव्यवच्छेदादौ शक्तिर्येनैवकारार्थत्वाक्षेपस्तत्र घटेत, किन्तु व्यवच्छेदमात्र एव, लाघवादित्यत आह—तत्रेति । प्रतियोगिमात्रेति । आक्षेपतः प्रतियोगिमात्रलाभाभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । यद्यपि विरोधिव्यवच्छेद एवकारार्थः, विरोधित्वं च विरोधित्वेनोपस्थितत्वमुपस्थितिश्च सर्वनामशब्द इव तटस्थोपलक्षणमिति सम्भवत्येव, तथापि शङ्कः पाण्डर एवेत्यत्र पाण्डरविरोधी नेतिवत् पार्थ एवेत्यत्रापि विरोधी नेतिप्रत्ययापत्तिः, शक्तौ तुल्यायां समभिव्याहारादन्वयनियमात् । न हि शक्तौ तुल्यायां क्वचिद्विरोधप्रतियोगिकव्यवच्छेदः, क्वचिद्विरोध्याश्रयकव्यवच्छेदः प्रतीयते । शक्तिवैचित्र्ये तु वक्ष्यमाणक्रमादर एवास्तां कुतः

षडेव पदार्था इति नियमव्यवच्छेद्यं प्रतीतं न वा अप्रतीतं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वैशेषिकशास्त्रे पदार्थविभागमवधारणफलकमाक्षिपति—षडेवेति । अस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरज्ञानेन तदिच्छया वा विषयविषयीभावलक्षणः सम्बन्धः पदार्थत्वम्, तच्च ज्ञानेच्छयोरेकैकत्वादेकमेव षोढा भिद्यते विभागश्च न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकस्तेन षडेव पदार्था इति । अत एवकारस्य व्यवच्छेदमात्रमर्थोऽन्ययोगादिप्रतियोगिलाभस्तु समभिव्याहारविशेषाद् व्युत्पत्तिबलायातः शाब्दे त्वन्वयबोधे व्युत्पत्तिबलादपदार्थोऽपि भासत एवान्यथाऽयोगान्ययोगात्यन्तयोगेषु शक्तित्रयकल्पनागौरवं स्यात् न न्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । तथा च समभिव्याहारस्तात्पर्यमात्रग्राहकः एवकारो नानार्थ इत्युक्तम् । तथा च षट्त्वस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वं पदार्थत्वस्य विशेषणत्वमुररीकृत्य विशेष्यसङ्गतस्य चान्ययोगव्यवच्छेद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुपस्थितेः, किन्तु व्यवच्छेदत्रये शक्तिभेद एव, समभिव्याहारविशेषात्तत्र तात्पर्यविशेष उद्गीयते इति युक्तम् । तत्राऽन्ययोगव्यवच्छेदमवधारणार्थमाक्षिपति—षडेवेति । न च पदार्थमुद्दिश्य षट्त्वविधानात्तद्विशेषणं तत्समभिव्याहृतश्चैवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इत्यन्ययोगव्यवच्छेदोऽपदार्थः, पदार्थश्चाऽयोगव्यवच्छेदोऽग्रे वाच्य इति तेनैव गतार्थ इति वाच्यम् । यथा पदार्थं द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यमज्ञातं ज्ञाप्यत इति तस्य विधेयता, तथा द्रव्यादिष्वपि पदार्थत्वव्यवच्छेदस्य प्रतिपाद्यत्वात् व्यवच्छेद्यपदेन चाऽत्र व्यवच्छेदार्हं तदधिकरणमेव विवक्षितं न तु तत्कर्म, तस्य पदार्थत्वरूपस्य प्रमितत्वात् । तथा च द्रव्यादिष्वभिन्नस्याऽप्रमितेः तत्र पदार्थत्वं न निषेध्यम्, अधिकरणज्ञानं विना निषेधाज्ञानादित्यर्थः । निषेधः प्रतिषेधज्ञानमित्यर्थः । सप्तैवेत्येवकारस्य नाऽधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदोऽर्थः, अपि तु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शब्दान्तरेऽपि सर्वनामसाधारण्यकल्पनेति भावः । किन्त्विति । न चायोगव्यवच्छेदादेः शक्यत्वे पदार्थैकदेशान्वयस्वीकारापत्तिः । चैत्रस्य मातेत्यत्रैव प्रकृतेऽपि तत्स्वीकारात् । न चायोगप्रतियोगिनः पाण्डरत्वस्य पाण्डरपदात् विशेषतयोपस्थितेः कथमयोगान्वय इति वाच्यम्, पाण्डरत्वस्य लक्षणया स्वतन्त्रोपस्थि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कतवं सम्भाव्य दूषयितुं विकल्पयति—प्रतीतं न वेति । अन्ययोगव्यवच्छेदो विशेष्यादन्यत्र विशेषणयोगव्यवच्छेदः यथा पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यत्र भीमादौ धनुर्द्धरत्वयोगो व्यवच्छिद्यते । एवं च द्रव्यादिषड्भ्यो विशेष्येभ्योऽन्यद्यदि प्रतीतं तदा तत्र पदार्थत्वव्यवच्छेदोऽनुपपन्नः । पदार्थत्वव्यवच्छेदो हि पदार्थत्वव्यवच्छित्तिप्रत्ययः स चाधिकरण-ज्ञानतन्त्रः सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति सिद्धान्तात्, अधिकरणं च पङ्क्तिभिरप्रतीतमेवेत्याह—सुप्रतीतं चेति(१) । व्यवच्छेद्यं व्यवच्छेदकमर्म पदार्थान्तरमेवावधारणव्यवच्छेद्यं तद्व्यवच्छेदश्च पदार्थव्यवच्छेदमु-
खेनेत्यन्यदेतत् । तथा च व्यवच्छेद्यं व्यवच्छेदाधिकरणमित्यपव्या-
ख्यानम् । तथा च षडेव पदार्था इत्यवधारणेन व्यवच्छेद्यः सप्तमप-
दार्थः स चेन्न प्रतीतस्तदा तत्र पदार्थत्वव्यवच्छेदो न शक्य इत्य-
र्थः । यद्वा अन्ययोगव्यवच्छेद इत्यत्रान्यस्य विशेषणेन सह योगस्य
सम्बन्धस्य व्यवच्छेदः स च पदार्थ एवेत्यत्रान्यो भीमादिः प्रसिद्ध-
स्तस्य विशेषणयोगो व्यवच्छिद्यत इति युक्तं प्रकृते तु न तथेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तेः । समभिव्याहार इति । न च तात्पर्यस्य पुरुषेच्छाधीनतया विशेषण-
सङ्गतैवकारादपि क्वचिदन्ययोगव्यवच्छेदप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम्,
अनादितात्पर्यस्यैवात्र नियामकत्वात् । यदि प्रोत्तरस्थात्वेनेव विशेषण-
सङ्गतैवकारत्वादिना शक्तिस्तदा शङ्कैव नोदेतीति(२) ध्येयम् । मिश्रा-
स्तु व्यवच्छेदमात्रे शक्तिर्लाघवात् अयोगादिलाभस्तु पाण्डरादिपदा-
लक्षणाया स्वतन्त्रोपस्थितये प्रतियोगित्वोपस्थितये च लक्षणायास्व-
यापि तत्र स्वीकारात् । अत एव पदार्थैकदेशान्वयप्रसङ्गोऽपि न,
अत एवौत्सर्गिको विशेष्यान्वयोऽपि समर्थितो भवति । एवं च पा-
ञ्चकादिपदे रूढिस्वीकारोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा कृतियोग्यताशक्त-
प्रत्ययपदार्थैकदेशकृत्यन्वयस्य तत्र(३) बाधात् । अतएव च सन्ध्या-
कालोऽकरणे विशेष्येऽन्वेति, न तु करणे विशेषण इत्यपि सङ्गच्छते ।
अन्यथा तत्रापि विशेषणान्वयाविरोधात् । न च स एवायमित्यत्र
सर्वनाम्नि लक्षणाया अस्वीकारादयं कल्पो नोचितः(४) इति वाच्यम्,
तत्र भेदानुभवेन(५) त्वयाप्येवकारस्य शक्त्यन्तरस्वीकारादिति वदन्ति ।
अत्र केचित् । पाण्डरपदस्यायोगलक्षणायां पाण्डरत्वमेव न प्रतीयेत

(१) अप्रतीतं चेदिति साधुः पाठः ।

(२) शङ्कापि नेति पाठान्तरम् ।

(४) न सङ्गच्छते इति पाठान्तरम् ।

(३) तत्राबाधादिति पाठान्तरम् ।

(५) अत्राभेदानुभवेनेत्यन्यः पाठः ।

चेत् कथं निषेधः । प्रतीतं चेत्सप्तैव । पदार्थेषु सप्तत्वं नास्तीति चेन्न । आन्तर्गणिकभेदेन सत्त्वात् । पङ्कलक्षणयोगितया नास्तीति चेन्न । पङ्कलक्षणयोगिष्वेव सप्तत्वप्रसक्तेरप्रकृतत्वेन प्रतिषेधे अ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु प्रतीतेऽन्यत्र विशेषणयोगो व्यवच्छिद्यत इत्यत आह—प्रतीतं चेदिति । सप्तैवेति न पङ्कवेत्यर्थः । ननु पङ्कवेति सप्तमः पदार्थो निषिध्यते तच्च पदार्थेष्वप्रतीतेषु सप्तत्वस्य प्रतीतस्य निषेधेनापि निर्वहतीत्याशङ्क्यते—पदार्थेष्विति । घटादिषु पदार्थेषु सप्तत्वस्य सत्त्वात् तन्निषेधानुपपत्तिरिति परिहरति—नेति । अन्तर्गणो विशेषणस्तत्र भवो भेद आन्तर्गणिकः । ननु प्रसिद्धा द्रव्यादयः षट् पदार्थाः सप्त न भवन्तीति ब्रूम इति शङ्क्यते—पङ्कलक्षणेति । य एव पदार्थाः षट् त एव सप्त इति केन प्रसञ्जितं येन निषेधोऽयमर्थवान् भवेत् तथा च तत्र सप्तत्वनिषेधो ममाप्यभ्युपगत इति परिहरति—पङ्कलक्षणयोगिष्वेवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पट्वत्मात्रव्यवच्छेदः । ननु पदार्थेषु सप्तत्वस्याऽयं निषेधो न तु सप्तमस्य, सप्तत्वं च प्रसिद्धमेवेत्याह—पदार्थेष्विति । उभयसिद्धपदार्थमात्रेऽयं निषेधः, द्रव्यत्वाद्येकैकलक्षणयोगित्वेनैकीकृतेषु षट्सु वा ? तत्र नाऽऽद्य इत्याह—आन्तर्गणिकेति । घटादिषु सप्तत्वादिव्यवहारदर्शनादित्यर्थः । अन्यं शङ्क्यते—पङ्कलक्षणेति । तथाविधापेक्षाबुद्धिविषयत्वमत्र सप्तत्वम्, सङ्ख्यायास्तत्राऽभावनियमात् । यदि पराभ्युपगमेन तत्रैव सप्तत्वप्रसक्तिः कृता स्यात् तदा तद्व्यवच्छेदः सप्रयोजनः स्यात्, न चैवमिति परिहरति—पङ्कलक्षणयोगिष्वेवेति । ननु द्रव्यत्वाद्युपाधिषट्के

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादिति वदन्ति । तत्तुच्छम्, विशिष्टलक्षणयैव तस्याभ्युपस्थितेः । केचित्तु तथा सति पाण्डरत्वायोगव्यवच्छेद एव पाण्डरादिपदस्य लक्षणास्तु तात्पर्यमात्रमेवकार इति वदन्ति, तदपि न(१) एवं सति निपातमात्र एव तादृशपर्यनुयोगापत्तेः । एवमपि नानाशक्तेरस्वीकाराच्चेति । एतदितिरिक्त इत्यस्याधिकरणपरत्वे नियमव्यवच्छेद्यमित्यादिना सङ्कर इत्यत उपाधिपरतया तद्व्याचष्टे—ननु द्रव्यत्वेति ।

विवादात् । एतदतिरिक्ते नास्तीति चेन्न । प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां व्याघातात् । भावानां षड्लक्षणपरित्यागो नास्तीति नियमार्थ इति चेन्न । षण्णां तत्त्वादेव । सर्वेषामिति चेन्न । षड्लक्षणयोग्याभि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

षड्लक्षणावच्छेदेन षण्णामेकत्वानामाश्रयेष्वेवेत्यर्थः । एतदतिरिक्त इति । षड्लक्षणयोग्यतिरिक्ते सप्तत्वं नास्तीत्यर्थः । तदतिरिक्तप्रतीतिश्चेत्तदा सप्तत्वप्रतीतिरस्त्येवाप्रतीतौ निषेधानुपपत्तिरित्याह—प्रतीतीति । द्रव्यत्वादीनां षण्णां लक्षणानां विरोधी यः पदार्थत्वव्याप्य उपाधिस्तदवच्छेदेन सप्तत्वं निषिध्यत इति शङ्कार्थ इत्येके । षण्णां लक्षणानां विशेषणत्वं पदार्थत्वस्य च विशेष्यत्वं विशेषणसमभिव्याहृतस्य एवकारस्य विशेष्ये विशेषणयोग्यवच्छेदोऽर्थः । तथा च पदार्थानां षड्लक्षणपरित्यागो व्यवच्छेद्यस्तेन पदार्थाः षड्लक्षणाक्रान्ता एवेति नियमात् सप्तमः पदार्थोऽर्थाद्व्यवच्छिन्नो भवतीति शङ्कते—भावानामिति । प्रसिद्धाः षड् भावाः षड्लक्षणपरित्यागिनो न भवन्त्येवेति सिद्धसाधनमाह—षण्णामिति । तत्त्वादेव षड्लक्षणयोग्यवच्छिन्न-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यत्वादिविरोधिपदार्थत्वव्याप्योपाधिमन्तभाव्य सप्तत्वं न वर्तते इति नियमार्थ इत्याह—एतदतिरिक्त इति । तथाविधोपाधेरप्रतीतौ न तमन्तर्भाव्य सप्तत्वनिषेधः, प्रतीतौ वा तन्निषेधोऽशक्य इत्याह—प्रतीतीति । ननु पदार्थत्वमुद्दिश्य षट्त्वविधानात् षडेवेति विशेषणसङ्गत एवकारः षड्लक्षणायोगनिषेधं ब्रूते इति नोक्तदोष इत्याह—भावानामिति । अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानवदनुयोगिज्ञानमपि हेतुः, तत्र यदि षडेवाऽनुयोगिनस्तदा सिद्धसाधनमित्याह—षण्णामिति । नन्वभावव्यक्तयः षड्लक्षणायोग्यवच्छेदव्याप्या इत्यर्थात् सप्तमपदार्थाभावः स्यादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविधृतिः

द्रव्यत्वादीति । द्रव्यत्वादिषट्काभावसमूहसमानाधिकरण(१)भावत्वसमानाधिकरणोपाधिमित्यर्थः । तेन प्रत्येकविरुद्धगुणत्वव्याप्यरूपत्वाद्युपाधिमादाय न बाधः न वा अभावत्वादिकमादाय बाधो न वा व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थत्वमिति भावः । व्यवच्छेदव्याप्या इति व्यवच्छेदमात्राधिकरणानि न तु तद्विरुद्धाश्रया इति यावदित्यर्थः । व्याप्य-

प्रायेण सर्वशब्दप्रयोगे तत्त्वादेव । अतिरिक्ताभिप्रायेण च व्याघा-
तात् । सामान्याकारे असिद्धत्वात् । अपि च प्रत्येकलक्षणाभि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वादेव । ननु षडेव भावाः षड्लक्षणाक्रान्ता इति न ह्युच्यते, येन सिद्ध-
साधनं स्यादपि तु सर्वे भावाः षड्लक्षणाक्रान्ता इति, तथा च न
सिद्धसाधनं न वा सप्तमपदार्थप्रसक्तिरित्याह—सर्वेषामिति । सर्वशब्द-
स्य बुद्धिस्थाशेषवाचकतया यदि षडेव बुद्धिस्थास्तदा सिद्धसाधन-
मेव षडतिरिक्तं यदि बुद्धिस्थं तदा सप्तमपदार्थस्यावश्यकत्वेन षड्-
लक्षणायोगव्यवच्छेदो व्याहृत एवेत्याह—षड्लक्षणेति । ननु षट्त्वं
सर्वत्वं वा न विशेषणतावच्छेदकं अपि तु सामान्यतो भावत्वमात्रं
तथा च भावत्वावच्छिन्नं षड्लक्षणाक्रान्तमेवेत्युक्ते क सिद्धसाधनं
क वा सप्तमपदार्थप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—सामान्येति । भावत्वेन प्रकारेण
यदि षडेव विषयीक्रियन्ते तदा सिद्धसाधनम् । षडतिरिक्तविषय-
तायां च सप्तमप्रसक्तिरेवेत्यर्थः । किं च भावेषु षण्णां लक्षणानां

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्याह—सर्वेषामिति । सर्वशब्दस्य विधेयव्याप्यत्ववाचित्वादिति भावः ।
व्याप्यत्वं तदवच्छेदकभावत्वसम्बन्धप्रतीत्यैव प्रतीयत इति यत्र स
प्रतीतस्तत्रैव प्रत्येतव्यम्, स च षट्त्वेन प्रतीत इति न सिद्धसाधन-
मेवेत्याह—षड्लक्षणेति । अथ षडभिन्नभावेऽपि स प्रतीतस्तदा तद्व्यव-
च्छेदोऽशक्य इत्याह—अतिरिक्तेति । ननु चाऽविवक्षितविशेष भाव-
त्वाक्रान्ते षड्लक्षणपरित्यागनिषेधो विवक्षित इति नोक्तदोष इत्यत
आह—सामान्याकार इति । सामान्यज्ञानस्य विशेषभाननियतत्वेन यदि
द्रव्यादिष्वेव विशेषेषु तन्निषेधः, तदा सिद्धसाधनम्, अथाऽतिरिक्ते

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शब्दस्य सम्बन्धार्थतायां व्यक्तिष्वसंभवः तद्वृत्तिधर्मपरत्वे च व्य-
क्तिपदस्य तदवच्छेदकभावत्वेत्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधः । ननु व्याप्यत्वं
मूले न श्रूयत इत्यत आह—सर्वशब्दस्येति । विधेयविरुद्धानधिकरणत्व-
वाचित्वादित्यर्थः । 'सामान्याकारे सिद्धत्वा'दिति शङ्कां(१) नञनन्त-
र्भावान्तर्भावाभ्यां सिद्धसाधनाधिकरणप्रतीतिपरतया व्याचष्टे—सा-
मान्यज्ञानस्येत्यादि । नञनन्तर्भावेणेत्यस्य इत्यर्थ इत्यत्र हेतुता समुदितत्व-

प्रायेण परित्यागस्य सत्त्वात् । समुदितानामप्येकत्रासत्त्वेऽयोग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यदि प्रत्येकमयोगो व्यवच्छेद्यस्तदा द्रव्ये गुणलक्षणायोगस्य सत्त्वेन व्यवच्छेदो न शक्यः सत्त्वे वा सर्वेषां सर्वलक्षणसत्त्वं स्यादित्याह—
अपि चेति । समुदितानां द्रव्यादिलक्षणानामयोगो यदि व्यवच्छेद्य-
स्तदा एकत्र समुदितलक्षणसत्त्वं स्यात् तदा सर्वं सर्वजातीयं
भवेदिति समुदितायोगनिषेधानुपपत्तिरित्याह—समुदितानामिति । समु-
दिततावल्लक्षणाप्रतीत्येव तदयोगव्यवच्छेदानुपपत्तिरित्यर्थः । न च
गुणादिलक्षणसहितं द्रव्यलक्षणं द्रव्ये नास्तीति व्यासज्यवृत्तिप्रति-
योगिकाभावरूप एव समुदितनिषेध इति वाच्यम्, तादृशाभावानभ्यु-
पगमात्, अभ्युपगमे वा तस्य केवलान्वयित्वेन निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः ।
ननु न प्रत्येकलक्षणायोगः समुदितायोगो वा व्यवच्छेद्यः किन्तु अ-
न्यतमलक्षणपर्यवसाने सप्तमपदार्थनिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषे तदा नञन्तर्भावेनाऽप्रसिद्धत्वादधिकरणस्य न निषेधनिरूप-
णमित्यर्थः । किञ्चाऽधिकरणवत्प्रतियोग्यप्ययोगव्यवच्छेदस्य न वि-
चारसह इत्याह—अपि चेति । प्रत्येकं षड्लक्षणपरित्यागनिषेधेऽभ्युपग-
म्यमाने सर्वेषां सर्वजातीयत्वं स्यादिति द्रव्यत्वपरित्यागस्य गुणादौ
सत्त्वाद् द्रव्यत्वाद्येकैकपरित्यागो निषेद्धुमशक्य इत्यर्थः । समुदिताना-
मिति । द्रव्यादिलक्षणानामिति शेषः । समुदितत्वस्यैकत्वसत्त्वादेकस्य
प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धा तन्निषेद्धुं न शक्यत इत्यर्थः । न च व्यासज्य-
प्रतियोगिकतैव समुदितत्वम् । व्यासज्यप्रतियोगिकस्याभावस्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्येति षड्लक्षणायोगानां समुदाय ऐकाधिकरण्यं तच्च न प्रसिद्धमि-
त्यर्थः । एवं च समुदितानामयोगानामिति मूलार्थ इति भावः । ननु नैका-
धिकरण्यमयोगानां समुदितत्वम् अपि तु मिलितषड्लक्षणप्रतियोगिक-
त्वं लक्षणे च मेलनं व्यासज्यवृत्तिर्द्धर्म इत्यत आह—न च व्यासज्येति ।
केचित्तु लक्षणानामेवैकाधिकरण्यं समुदितत्वमिति पूर्वफक्किकार्यम-
भिप्रेत्य व्यासज्यप्रतियोगिकतैवेत्यत्र स्वार्थिकः प्रत्ययः समुदितनि-
षेधत्वमेव वा समुदितत्वमित्यर्थ इत्याहुः । अतिरिक्तस्येति स्वरूप-
निर्वचनम् । ननु घटपटौ न स्त इत्यत्र प्रतीतिबलादेव सोऽङ्गीकर्त्तव्य

निषेधानुपपत्तेः । अन्यतमाभिधाने तु सर्वेषामेव विपक्षेऽभावदर्शनेन व्याघातात् ।

अभावश्च वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चवत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अन्यतमेति । अन्यतमत्वं षट्सु यद्येकमनुगतं तदा द्रव्यलक्षणायोग एव गुणेष्विति तद्रव्यवच्छेदोऽशक्यः । यदि च षड्लक्षणान्यान्यत्वं तदा षड्लक्षणापेक्षया यावदन्यलक्षणं तत् सप्तमपदार्थे वाच्यं तथा च सर्वेषां पण्णामपि लक्षणानां विपक्षे सप्तमपदार्थेऽभावदर्शनेनायोगदर्शनेन तद्व्यवच्छेदो व्याहृत इत्यर्थः ।

पदार्थविभागे न्यूनत्वं दोषमाह—अभावश्चेति । ननु निःश्रेयसोप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिरिक्तस्यानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तस्य केवलान्वयित्वान्निषेधोऽशक्य इति भावः । ननु नैकैकस्य समुदितस्य वा द्रव्यादिलक्षणास्यायोगनिषेधः किं त्वन्यतमस्येति नोक्तदोष इत्यत आह—अन्यतमेति । द्रव्यत्वादीनां गुणादौ परित्यागस्य प्रामाणिकत्वात्तन्निषेधव्याघातः । अथान्यतमलक्षणासहवृत्तितत्परित्यागनिषेधस्तदा सर्वेषां लक्षणानां विपक्षे सप्तमपदार्थेऽभावदर्शनेनान्यतमलक्षणासहवृत्तिपरित्यागदर्शनेन व्याघातः तज्ज्ञानं विना तत्र तस्याज्ञानात् ज्ञाने वा तत्सिद्ध्यापत्तेरित्यर्थः । अन्यतमत्वं यद्येकव्युदासेनान्यदभिधीयते तदा तस्यायोग एकस्मिन्नवर्त्तत इति तन्निषेधोऽशक्यः । विपक्षत्वं चैकदेशापेक्षया बोद्धव्यमित्यर्थ इत्यन्ये । किं चाभावस्य षड्भिन्नस्य पदार्थस्य प्रामाणिकत्वाद्विभागव्याघात इत्याह—अभावश्चेति । वक्तव्यः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इत्यत आह—अभ्युपगमे वेति । तस्येति । द्रव्यत्वादिषट्कप्रतियोगिकतथाविधाभावस्येत्यर्थः । कथं व्याघात इत्यत आह—तज्ज्ञानमिति । सप्तमपदार्थज्ञानं विनेत्यर्थः । तथा च कारणं विनापि कार्यमिति व्याघात इति भावः । तद्विधा तज्ज्ञानाभ्युपगमे तत्सिद्ध्यापत्तौ विभागव्याघात इत्याह—ज्ञाने वेति । षडेव पदार्था इति वदतोऽभावोस्त्येवेत्यभिमानेन सर्वमिदं दूषणं तदभिमानखण्डनं च सिद्धान्ते करिष्यत्येवेति रहस्यम् । अभावाभ्युपगमे त्वाह—किं चेति । गुणादेरित्युपलक्षणं अभा-

कारणाभावेन कार्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धेः ।
न चेदेवं भावोऽपि कश्चिन्नाभिधातव्य इति पञ्चैवाभिधातव्याः
पारतन्त्र्यादिति चेन्न, समवायादेरप्यनभिधानप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

योगिपदार्थविभागोऽयं तथा चाभावस्य तदनुपयोगिनोऽनभिधानं
न दोषायेत्यत आह—निःश्रेयसोपयोगित्वादिति । ननु अभावो नोक्तो निःश्रेय-
साऽनुपयोगित्वादिति हेतुरेवासिद्ध इत्यत आह—कारणेति । दुःख-
कारणशरीराद्यभावेन दुःखाभावः स एव निःश्रेयसमिति कथं
नाभावस्य निःश्रेयसोपयोगित्वमित्यर्थः । किं च मोक्षोऽपि अभाव-
रूप एवेत्यभावविभाग आवश्यक इति भावः । निःश्रेयसहेतु-
त्वेऽपि अभावस्यानभिधाने दोषमाह—न चेदिति । पञ्चैवेति । षडभिधान-
नियममात्रं व्यवच्छिन्नमिति । ननु स्वतन्त्रपदार्थमात्रविभागोऽयं परत-
न्त्राभावानभिधानेऽपि न दुष्ट एवेत्याह—पारतन्त्र्यादिति । पारतन्त्र्यमि-
तरनिरूपणाधीननिरूपणत्वं यदि तदा समवायोऽपि न विभक्तव्यः ।
अथ विशेषणत्वं तदा न कोऽपि पदार्थो विभक्त्यः सर्वेषां यथायथं
विशेषणत्वादित्याह—समवायेति । समवेतत्वमिह विकल्पनीयमपक्ष-
वृत्तित्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पृथक् विभक्तव्यः । ननु निःश्रेयसोपयोगिपदार्थविभागोऽत्रेति न त-
दनुपयोग्यभावो विभक्त इत्यत आह—निःश्रेयसेति । मिथ्याज्ञानाद्यभा-
वानां मोक्षोपायतया तत्रोपयोगादित्यर्थः । वस्तुतो मोक्षस्याभाव-
रूपतया सोऽभ्यर्हित इति विभागार्ह इति भावः । पञ्चैवेति । एवकारः
षडभिधाननिषेधपरः । ननु चापरतन्त्रः पदार्थोऽत्र विभक्तव्यः, अभा-
वश्च न तथेत्याह—पारतन्त्र्यादिति । पारतन्त्र्यं न विशेषणत्वं सर्वानभि-
धानापत्तेः, नापि समवेतत्वं गुणादेरप्यनभिधानाप्रसङ्गात्, नापि परञ्चा-
नाधीनज्ञानविषयत्वं संयोगसमवायादेरनभिधानाप्रसङ्गात्—समवाया-
देरिति । नन्वत्र पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्चेति पदार्थविभाग आर्थः
शाब्दश्च, भावरूपाः द्रव्यादयः षडिति विभक्तविभाग इति नोक्तदोष

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाभिधानप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु नञर्थोल्लेखोऽस्त्येव नञर्थव-

तमस्तु(१) भावान्तरं(२) निषेधत्वेनानवभासमानत्वात् ।
बाधकाभावेन(३) चारोपानुपपत्तेः । आलोकाभावे(४) चाक्षुष-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु नायं पदार्थमात्रविभागो येनाभावानभिधानं दोषः स्यात्, कि-
न्तु भावमात्रविभाग इत्यत आह—तमश्चेति । मेयान्तरं भावान्तरम् ।
नन्वालोकाभाव एव तम इत्यत आह—निषेधत्वेनेति । नञर्थोपरागेण-
त्यर्थः । नन्वारोपितं पृथिवीरूपमेव तमो, न मेयान्तरम्, अत आह—
बाधकाभाव इति । ननु तमसो भावान्तरत्वे आलोकाभावदशायां चा-
क्षुषत्वमेव बाधकम्, न हि भावस्तदानीं चक्षुषा गृह्यत इत्यत आह—
आलोके चेति । विलक्षणमेव भावान्तरं तमो यद्ग्रहे चक्षुरालोकं नापेक्षते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यत आह—तमश्चेति । ननु तमो न भावः किन्वालोकाभावः, तमः-
काले तस्यावश्योपेतत्वादित्यत आह—निषेधत्वेनेति । नञर्थोल्लेखेनेत्यर्थः ।
वस्तुतो नीलरूपचलनाद्याश्रयतया तस्यानुभवाद् भावत्वमेव तस्यो-
चितमिति भावः । ननु नीलादि तत्रालोकाभाव एवारोप्यत इत्यत
आह—बाधकाभावे चेति । आलोकाभाव इति । तमो यदि रूपवत्स्यात् आ-
लोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यं न स्यात् घटवत्, नीलरूपवद्वा, भावग्रहे आलो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दित एव प्रलयपदादिवत् तमःपदादिशक्तेरित्यरुचेराह—वस्तुत इति ।
तमःप्रतीतिगोचरनीलरूप एव यथाश्रुते व्यभिचारात्, अन्यथा
तर्कमाह—तमो यदीति । आलोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वे परमाण्वादावनै-
कान्त इत्यतो नञ्द्वयगर्भमापाद्यं मानुषेति चक्षुर्विशेषणमतो न विडा
लादिनयनग्राह्यघटादिना व्यभिचारः । नीलेति । न च नीलरूपवदि-
ति दृष्टान्तानुपपत्तिः आपादकस्य तत्राभावादिति वाच्यम्, तम-
स्यारोपितस्य नीलरूपस्य व्यतिरेकदृष्टान्तत्वात् । न च ग्राह्यत्वं ग्रह-
णविशेष्यत्वमेव वाच्यमन्यथाऽभेदेन तमस्यारोपिते नीलरूपवति
व्यभिचारादिति कथमापाद्यव्यतिरेकस्तत्रेति वाच्यम्, संसर्गस्यैव स-
र्वत्रारोप्यत्वमितिमतेनैतदभिधानादिति मिश्राः । तत्रेदं चिन्त्यम् ।

(१) तमश्चेति प्रकाशकृदादिसम्मतः पाठः । (२) मेयान्तरमिति कण्ठाभरणधृतः पाठः ।

(३) बाधकाभावे चेति प्रकाशादावुद्धृतः पाठः । (४) आलोके चेति पाठः कण्ठाभरणे ।

त्वं नास्तीति बाधकमिति चेन्न, तस्यालोकाभावव्यञ्जनीय-
त्वात् । अन्यथारोपानुपपत्तेः । भावत्वे यदि द्रव्यान्तरं नवैवेति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इत्याह—तस्येति । प्रत्युत आलोकाभाव एवास्य व्यञ्जक इत्यर्थः । वा-
स्तवनीलरूपवत्त्वे तमस आलोकाभावे चाक्षुषत्वं बाधकमित्यपि
शङ्कार्थमाहुः । आलोकाभाववादिमतेऽपि तत्र नीलरूपारोपानुपपत्ति-
रेव, न हि रूपारोपे चक्षुरालोकं नापेक्षत इत्याह—अन्यथेति । ननु
दशमद्रव्यमेव तमोऽस्तु, तथा च न विभागव्याघात इत्याह—भावत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कापेक्षस्यैव चक्षुषः सामर्थ्यात् । तथा च तमो न रूपवत् तेजोऽनपेक्ष-
चक्षुर्ग्राह्यत्वात् आलोकाभावदिति नीलरूपवत्त्वे बाधकमित्यर्थः ।
अत्रालोकाभावव्यञ्जनीयत्वमुपाधिरित्याह—तस्येति । तमस्तु तद्व्यञ्ज-
कमित्यर्थः । अन्यथेति । यदि नैव तर्ह्यभावत्वं तमस आलोकं विना नी-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यदि न विशेष्यत्वपर्यन्तं ग्राह्यत्वं तदा प्रतियोग्यधिकरणादौ व्यभि-
चार इति तथाविवक्षावश्यकत्वे कथमापाद्यव्यतिरेकस्तत्रेति । तस्मा-
न्नीलरूपवदिति न दृष्टान्तान्तराभिधानं किं त्वापादकान्तराभिधानम् ।
अत एव नीलरूपवत्त्वे बाधकमित्यग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गच्छत इति ध्ये-
यम् । बाधकं विपरीतबाधक(१)मिति तदनुग्राह्यं मानमाह—तथा चेति ।
न चात्राभावपक्षत्वे सिद्धसाधनमतिरिक्तपक्षत्वे चाश्रयासिद्धिर्बाधो
वेति वाच्यम्, आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकस्यो-
भयसिद्ध्या पक्षव्यक्तिविकल्पस्यादोषत्वात् । न च तन्मते अंशतः
सिद्धसाधनं तदवच्छिन्नयावद्यत्तेः पक्षीकरणात् । अत एव हेतुपक्ष-
तावच्छेदकाभेदनिबन्धनसिद्धसाधनाप्रसङ्गोऽपि यावत्त्वाघटितस्यैव
हेतुत्वात् । वस्तुत आलोकाजन्यनीलविशिष्टचाक्षुषसाक्षात्कारविष-
यत्वमेव पक्षतावच्छेदकमिति नांशतः सिद्धसाधनम्, न वा हेतुपक्ष-
तावच्छेदकयोरभेद इति तमसस्तन्मते तामसेन्द्रियवेद्यत्वपक्षे च
चक्षुःपदं रूपप्रतीयसाधारणकारणेन्द्रियपरं गोलकपरं वा । रूपभे-
देन च पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वमभेदानुमान इवाविरुद्धमिति दिक् ।
अत्रेति । न च तन्मते तमोवृत्तिनीलरूपकर्मादिषु साध्याव्यापकत्व-

व्याघातः । अद्रव्यान्तरत्वं सर्ववादिनिषिद्धम् । अथ गुणान्तरं चतु-
विंशतित्वव्याघात इति मेयान्तरमेव तमः । अत्रैव सङ्ग्रह श्लोकः—
नाभावोऽभाववैधर्म्यान्नारोपो बाधहानितः ।
द्रव्यादिषट्कवैधर्म्याज्ज्ञेयं मेयान्तरं तमः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति । नवैव द्रव्यानि उद्दिष्टानि लक्षितानि परीक्षितानि च, तद्रव्या-
घात इत्यर्थः । तर्हि नवस्वेवान्तर्भवतु तथा च रूपवत्त्वक्रियावत्त्वा-
दिकमप्युपपद्यत इत्यत आह—अद्रव्यान्तरत्वमिति । नवान्तर्भूतत्वमित्यर्थः ।
निःस्पर्शत्वान्न वायुपर्यन्तान्तर्भावः, अनित्यत्वान्न नाकाशादिष्वन्त-
र्भावः इत्यर्थः । अभाववैधर्म्यादिति । निषेधार्थतयाऽभासमानत्वं वैधर्म्यं
न तु नीलरूपवत्त्वं तथा सति द्रव्यत्ये मेयान्तरत्वमङ्गः । नन्वारोपितनी-
लरूपमेव तमः स्यादत उक्तं—नारोप इति । ननु द्रव्यादिषु षट्सु तदन्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लाद्यारोपो न स्यात् नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कारे चक्षुष आलोकापे-
क्षस्यैव सामर्थ्यादित्यर्थः । 'अद्रव्यान्तरत्वं' न द्रव्यान्तर्भूतत्वमित्यर्थः ।
सर्वेति । गन्धस्पर्शशून्यत्वान्न पृथिवी नीलत्वान्न जलादीति त्वयाप्यनु-
मतमित्यर्थः । अत्र न कर्मान्तरमित्यपि द्रष्टव्यम् । मेयान्तरत्वं षडतिरि-
क्तभावत्वं तेन अभावेन मेयान्तरेण न सिद्धसाधनम् । अभाववैधर्म्यं
भावत्वसाधकः पूर्वोक्तो हेतुः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिति वाच्यम्, द्रव्याभावान्यतरत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वात् । व्यञ्जकत्वं च विषयत्वातिरिक्तरूपेण । अतो विषयीभूयस्त्व-
व्यङ्गे आलोकाभावे न साध्याव्यापकत्वम् । साधनाव्यापकत्वमाह—
तमस्त्विति । न कर्मान्तरमिति । उत्क्षेपणादेरन्यदिदं न कर्मैत्यर्थः । तेन
नाप्रसिद्धिः । षडतिरिक्तेति । अत्रापि षडतिरिक्तमिदं भावत्वाश्रय इति
साध्यमतो नाप्रसिद्धिः । अभाववैधर्म्यं भावत्वमपि तस्य च हेतुत्वे
साध्याविशेष इति विशेषपरतामाह—अभाववैधर्म्यमिति । ['पूर्वोक्तो हेतुः'
निषेधेनाप्रतीयमानत्वम् । (१)]

क्षणावच्छेदकश्चोपाधिः क्षणिक इति षट् पदार्थाः । विधर्मे-
त्यतोऽपि नियमासिद्धिः ।

शक्तिश्च मीमांसकानाम् । अत्रैव संग्रहश्लोकः—

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः स्यादत आह—द्रव्यादीति । आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वं द्रव्यादि-
षट्कवैधर्म्यम् ।

क्षणेति । स्वाधेयो यः कादाचित्कोऽभावः प्रागभावः प्रध्वंसो वा
तत्प्रतियोग्यनाधारः पलकलाक्षण इत्युच्यते कालोपाध्यव्या-
पकः कालोपाधिर्वा तदवच्छेदकः क्षणमात्रस्थायी पदार्थो वाच्यो
न चैतादृशो द्रव्यादिषु मध्ये कोऽपीति तस्यावश्यकाम्युपगन्तव्य-
स्यासंग्रहाद्विभागव्याघात इत्यर्थः ।

शक्तिश्चेति । मीमांसकानामिवास्माकमपि सेति तदसङ्गहात् विभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्षणेति । कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः क्षणः स्वाधेयका-
दाचित्काभावप्रतियोग्यनाधारो वा तदवच्छेदकत्वं नानेकक्षणाव-
स्थायिन इत्यर्थात् तावन्मात्रकालवृत्तित्वलाभः, इदमेव षट्पदार्थ-
वैधर्म्यमित्यर्थः । मीमांसकानां यथा तथास्माकमपीति शेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कालोपाधीति । कालोपाधिरव्यापकोऽघटको यस्येत्यर्थः । अन्येषां
द्विक्षणाद्यात्मकोपाधीनां क्षणघटितत्वाच्चातिव्याप्तिशङ्का । व्योमाद्यति-
व्याप्तिवारणाय चरमकालोपाधिपदम् । यद्वा कालोपाधिरव्यापको
यस्येत्यर्थः । व्यापकत्वं तु तदधिकरणपर्याप्त्यधिकरणताकत्वम् । न
च क्षणाधिकरणे अन्यस्याधिकरणता पर्याप्यते । यद्वा कालोपाधे-
रव्यापक इत्यर्थः । द्विक्षणात्मकोपाधिः क्षणस्यैव व्यापकः क्षणस्तु न
कस्यापि, विद्यमान एव दण्डादौ क्षणस्यानियमात् । अत्र च कल्पद्वये
व्यापकत्वं भेदगर्भमतो नासम्भवः । स्वाधेयेति । स्वं लक्ष्यत्वाभिमतो
धर्मी तदाश्रयौ यौ कादाचित्काभावौ प्रागभावप्रध्वंसौ तत्प्रतियो-
ग्यनाधारत्वमित्यर्थः । द्विक्षणात्मके कालोपाधौ तु नैवं प्रतिक्षणं
कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिच्च विनाश इत्यभ्युपगमात् । ध्वंसादिप्रति-
योगिघटादिनाऽसम्भववारणाय स्वाधेयेत्यभावविशेषणम् । अत्यन्ता-

न द्रव्यं (१)गुणवृत्तित्वाद् गुणकर्मवहिकृता ।

सामान्यादिषु सत्त्वेन सिद्धा भावान्तरं हि सा ॥

अत एव ज्ञाततापि वैशिष्ट्यं च । कथमन्यथा भावाभाव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गव्याघात इत्यर्थः । द्रव्याद्यनन्तर्भावं शक्तेराह—न द्रव्यमिति । सामान्यादिवृत्तित्वे सकलपदार्थवैधर्म्ये सत्येव द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्यं गुणवृत्तित्वमप्युक्तम् । सूचितमीमांसकयुक्तीनामेव सङ्ग्रहाय श्लोकोऽपि । ज्ञातता वैशिष्ट्यं च यथा भट्टानां तथास्माकमपि, तथा च तदसङ्गहेऽपि विभागव्याघात इत्याह—अतएवेति । भावान्तरमित्यनुषज्यते । ज्ञाततायां च ज्ञातो घट इत्यादिप्रतीतिर्मानं स्फुटमिति तदुल्लेखः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेन तदुक्तयुक्तिः सूचितेति न सङ्ग्रहश्लोकत्वविरोधः । अत एवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्रुतिः

भावमादायासम्भव इति कादाचित्कपदम् । न च प्रागभावगर्भमेव सम्यक्, तदपेक्षयास्य लघुत्वात् । न च महाप्रलये लक्षणद्वयमतिप्रसक्तमिति वाच्यम्, लीलावतीकारेण तदनभ्युपगमात् । मतान्तरे तु कालोपाधिपदस्यैव तदन्यपरत्वमिति न प्रथमलक्षणातिप्रसक्तिः । कादाचित्काभावपदं च प्रागभावपरमिति न द्वितीयलक्षणातिव्याप्तिः । न च द्वितीयलक्षणे तथा सति महाप्रलयाव्यवहितपूर्वक्षणेऽव्याप्तिः स्वाधेयभावप्रतियोगिकप्रागभावानधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवं कादाचित्काभावगर्भतयैव सम्यक् प्रागभावगर्भत्वेऽप्यदोषात् । प्रागभावत्वस्य गन्धानाधारसमयवृत्त्यभावत्वरूपतया कादाचित्कत्वाघटितत्वादिति दिक् । ननु भवतः शक्त्यनभ्युपगमात् तामादाय विभागव्याघातदेशनानुपपन्नेत्यत आह—यथेति । यथा युक्त्येत्यर्थः । संप्रहेति । सङ्ग्रहत्वं पूर्वोक्तोपनिबन्धनत्वं पूर्वयुक्त्यन-

(१) अत्र च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् प्रत्याश्रयं शक्तेर्भिन्नतया हेतोर्भागासिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । शक्तित्वं न द्रव्यत्वादिव्याप्यं गुणादिवृत्तिवृत्तित्वादित्यत्र तात्पर्यमिह व्याहृतम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्वय वैशिष्ट्ये प्रमाणमाह—कथमन्यथेति । भावाभावयोरिति । संयोगस-
मवायाभ्यां वैशिष्ट्यं तेषु न हि तौ भावाभाववृत्ती, तथा च घटाभाव-
वद्भूतलमिति प्रतीतिरेव वैशिष्ट्ये प्रमाणमित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्ये-
ऽप्यभाववैशिष्ट्यं प्रतीयते तत्र च वैशिष्ट्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्था
स्यादिति तत्र स्वरूपसम्बन्धेनैव वैशिष्ट्यव्यवहार इति प्राथमिको-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पूर्वोक्तयुक्तेरित्यर्थः । ज्ञातताऽपि भावान्तरमित्यनुषज्यते, ज्ञातो घट
इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धं (१) विनानुपपत्तेरिति
भावः । कथमन्यथेति । घटाभाववद्भूतलमिति विशिष्टधीर्विशेषणवि-
शेष्यसम्बन्धनिमित्ता यथार्थविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डीतिज्ञानवदिति
संयोगसमवायबाधे तदतिरिक्तसम्बन्धो वैशिष्ट्यमित्यर्थः । ननु वै-
शिष्ट्ये वैशिष्ट्याभ्युपगमेऽनवस्थानाद्यथा प्रमेयत्वादिवैशिष्ट्यधीः स्व-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिधानाद्विरुद्धमिति युक्तिसूचनेनापास्तमित्यर्थः । भावान्तरमिति । षड-
तिरिक्तेऽयं भावत्वाश्रय इत्यर्थः । आश्रयासिद्धिनिरासायाह—ज्ञातो
घट इति । यथार्थेति प्रमेत्यर्थः । तेन नेश्वरज्ञाने प्रमते व्यभिचारः,
तस्य प्रमाऽप्रमाऽ(३)न्यत्वात् । यत्तु जन्यपदेन तद्वारणमिति तन्न,
परमते व्यावृत्त्यप्रसिद्ध्या व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विशिष्टज्ञानत्वं
वैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वमिति साध्याविशेष इति वाच्यम् स्वरूपस-
म्बन्धकत्ववैशिष्ट्यमादाय हेतोरुभयासिद्धत्वात् । नचैवं तेनैवार्थान्त-
रं विशेषणविशेष्यान्यसम्बन्धस्य साध्यत्वात् । न चैवं बहुत्र व्यभि-
चार इति वाच्यम्, तेन तत्र सर्वत्र वैशिष्ट्यस्वीकारात् । विशेषण-
ज्ञानजन्यत्वमेव वा विशिष्टज्ञानत्वमिति दिक् ।

[प्रमेयत्वादीति । प्रमाविषयत्वरूपस्य प्रमेयत्वस्य प्रमावैशिष्ट्य-
रूपत्वादिति भावः ।] (४)

(१) विशेषणं विनेति वक्तव्ये विशेष्यसम्बन्धयोरभिधानं दृष्टान्तार्थतया । तथा च यथा विशे-
ष्यसम्बन्धयोरभावे न विशिष्टधीस्तथा विशेषणभावेऽपीत्यर्थः । विशेषणभावे विशेषणविशेष्ययोः
सम्बन्धस्याप्यभावात् तदधीनाया विशिष्टप्रतीतिरप्यनुपपत्तेरिति वार्थः । इति दीधितिः ।

(३) प्रमान्यत्वादिति पाठान्तरम् ।

(४) [] एतन्मध्यस्थ पाठो द्वितीयादर्शपुस्तके नास्ति ।

योवैशिष्ट्यस्यावगमः । यथा वैशिष्ट्ये तथा स्वरूपेणैवेति, चेन्न समवायापलापप्रसङ्गात् । अधिकस्तत्र प्रवाहो हीयते न प्रतीयमान इति चेन्न, अभावेऽपि तुल्यत्वात् । बाधोऽत्रास्तीति चे-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ऽपि तद्व्यवहारस्तत एवास्तु किं वैशिष्ट्येनेत्याह—यथेति । समवायेति । इह रूपसमवाय इति प्रतीतिर्यथा स्वरूपसम्बन्धेन तथा तन्तुषु पट इत्यपि तेनैव स्यादिति समवायोऽपि न सिद्ध्येदित्यर्थः । ननु प्रतीयमानः समवायोऽपहोतुमशक्यः न हि तन्मात्राभ्युपगमेऽपि अनवस्थेत्याह—अधिक इति । तर्ह्यभावेऽपि तद्वैशिष्ट्यं तन्मात्रमस्तु प्रतीयमानत्वात् तदधिकः प्रवाहस्तत्रापि हीयतामित्याह—अभावेऽपीति । ननु प्रामाणिकैर्वैशिष्ट्यानभ्युपगमो बाधाधीन एवेति कश्चिदत्र बाधो भविष्यतीत्याह—बाध इति । यदि बाधोऽत्र तदा प्रामाणिकैरभिधीयेतैव

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रूपेणैव तथाऽत्रापि स्यादित्याह—यथेति । तर्हि यथेह गोत्वमितीहधीनिमित्तं समवायस्तथेह गोत्वसमवाय इत्यनुभवात्तत्रापि समवायान्तरं स्यात् । अथ तत्र स्वरूपमेव निमित्तं तदेह गोत्वमित्यत्रापि तथा स्यादिति समवायोऽपि न सिद्ध्येदित्याह—समवायेति । ननु समवाये समवायान्तरं नोपेयतेऽनवस्थानात्, गोत्वसमवायस्तु प्रतीतत्वादभ्युपेयोऽनवस्थाया मानाभावस्य मूलत्वादित्याह—अधिक इति । तर्हि घटाभाववद्भूतलमित्यत्र वैशिष्ट्यानुभवाद्वैशिष्ट्यमस्तु वैशिष्ट्येऽनुमानाभावात्तदभाव इत्याह—अभावेऽपीति । तुल्यत्वाद्वैशिष्ट्यस्वीकारस्य वैशिष्ट्ये वैशिष्ट्यास्वीकारस्य चेत्यर्थः । अत्रेति । वैशिष्ट्यस्वीकारे तदनाभिधानादिति वैशिष्ट्याभावसाधकमानस्याभिधातुमशक्यत्वादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

‘प्रतीतत्वात्’ प्रमितत्वात्, न तु प्रत्यक्षत्वात् । एतद्दर्शने समवायस्याप्रत्यक्षत्वादिति (१) ध्येयम् । अतएवाग्रे मानाभाव इति सामान्यत एवोक्तम् । वैशिष्ट्येति । वैशिष्ट्याभावसाधकस्य मानत्वेन व्यवस्थापयितुमश-

न । तदनभिधानात् । ततो भावाभावयोरपि तत्स्वीकारो दुर्वार एव । दण्डी पुरुष इति प्रतीतेश्च । शब्दमात्रमिदमिति चेन्न, इहायमित्यादावपि (१) तथात्वप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदनभिधानात्तद्विरह एवात्रेत्याह—नेति । बाधाभावाद्द्वैशिष्ट्यं प्रमाणिकमेवेत्युपसंहरति—तत इति । न केवलमभावे वैशिष्ट्यप्रत्ययानुरोधात् वैशिष्ट्यं स्वीकुर्मः, किन्तु भावविशिष्टप्रत्ययोऽपि तत्र प्रमाणम् । न च संयोगेनान्यथासिद्धिः तमादायापि समूहालम्बनस्य दुष्टत्वादित्याह—दण्डीति । ननु दण्डी पुरुषो दण्डविशिष्टः पुरुष इत्यर्थाननुरोधी शब्दो न वैशिष्ट्ये प्रमाणमित्याह—शब्देति । तर्हि इहायमित्यपि शब्दमात्रं न समवाये प्रमाणमित्याह—इहायमिति । कुण्डे दधी-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । तत इति । प्रमाणबलाद्भावयोः समवाय इव भावाभावयोरपि सम्बन्धान्तरं वैशिष्ट्याख्यमभ्युपेयं समवायाभावादित्यर्थः । न च भावाभावयोः सम्बन्ध एव नास्ति अभावस्यापक्षधर्मत्वेन हेतुत्वानापत्तेः भूतले घटससर्गो नास्तीति देशविशेषनियताभावव्यवहारानुपपत्तेश्च । न च प्रतियोगिदेशनियमात्तद्विषयः, तदन्यदेशताव्यवहारभावापत्तेरिति भावः । यत्रापि संयोगस्तत्रापि वैशिष्ट्यमभ्युपेयं विशेषणविशेष्यवत्तयोर्वैशिष्ट्यस्यानुभवादित्याह—दण्डीति । न च दण्डपुरुषसंयोगा एव तद्विषयः दण्डपुरुषसंयोगा इतिप्रतीत्या सह विशेषाभावापत्तेरिति भावः । शब्दमात्रमिति । मात्रपदेनार्थनैरपेक्ष्यमुक्तम् । इहायमिति । इह गोत्वमित्यतोपीहेतिधीनिमित्तं समवायो न सि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्यत्वादित्यर्थः । अभावस्येति । पक्षसम्बन्ध एव हि पक्षधर्मतेत्यर्थः । न तु तद्वृत्तिभावाप्रतियोगिकत्वमेवाभावस्य पक्षधर्मतेत्यरुचेराह—भूतल इति । तदन्येति । प्रतियोगिदेशान्यदेशताव्यवहारस्या (२) त्यन्ताभावे एवमप्यसमर्थनादित्यर्थः । न च प्रतियोग्यारोप एव नियामकः अभावसम्बन्धमन्तरेण प्रतियोग्यारोपस्यैवाभावादिति भावः । प्रतिज्ञामात्राच्च साध्यसिद्धि-

(१) 'व्यादेरपि' ।

(२) प्रतियोगिदेशताव्यवहारस्येति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

आधाराधेयभावश्च मेयान्तरम् । संयोगसमवायावेव सप्त-
मीप्रथमाभ्यामभिलष्यमानसम्बन्धिनौ तद्रव्यहारहेतू इति चेन्न,

न्यायलीलावतीकृष्ठाभरणम्

ति प्रतीतिबलादाधाराधेयभावोऽपि सम्बन्धोऽधिकस्तदनभिधा-
नात् विभागव्याघात इत्याह—आधारेति । न च संयोगवैशिष्ट्याभ्या-
मन्यथासिद्धिस्ताभ्यामुभयत्राधारत्वमाधेयत्वं वा प्रतीयेत न तु नि-
यतप्रतीतिः स्यादिति भावः । सिद्धान्तान्तरेणान्यथासिद्धिं विवक्ष-
न्नियताधारत्वाधेयत्वप्रतीतौ नियामकं शङ्कते—संयोगेति । सप्त-
म्यन्ते सम्बन्धिनि आधारत्वप्रतीतिः प्रथमान्ते त्वाधेयत्वप्रतीतिरि-
त्यर्थः । सप्तमीप्रथमाभ्यां सम्बन्धिनौ नाभिलष्येते, किन्तु तयोराधारा-
धेयत्वे प्रत्याप्येते सेयं विचित्रा प्रतीतिराधाराधेयभावसम्बन्धमन्त-
रेणानुपपन्ना न हि विषयधैचिड्यमन्तरेण प्रतीतिवैचिड्यमित्याह—
नेति । यद्वा इहायमिति प्रतीत्या सप्तमीप्रथमयोरभिलापः क्रियते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वेत्, तत्रापि शब्दमात्रत्वाभिधानसम्भवात् । अथाबाधितप्रतीति-
बलान्तत्सिद्धिः तदा वैशिष्ट्यमपि तथेत्यर्थः । आधारेति । न द्रव्यं गु-
णवृत्तित्वादित्याद्युक्त्युक्त्या तस्य पदार्थान्तरेऽनन्तर्भावादित्यर्थः । न
च वैशिष्ट्यं तत्र आधाराधेययोरन्योन्यवैशिष्ट्यस्योभयवृत्तित्वादाधा-
रत्वाधेयत्वयोश्चैकैकवृत्तित्वात् नापि सम्बन्धेनान्यथासिद्धिः तस्या-
प्युभयवृत्तित्वादिति भावः । ननु सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वेऽपि यतः
सम्बन्धिनः सप्तमी तत्राधारव्यवहारो यतस्तु प्रथमा तत्राधेयव्यवहा-
रः स्यादित्याह—संयोगेति । सप्तम्यर्थस्य संयोगित्वस्योभयवृत्तित्वेऽपि
कुण्डे वदरमित्यत्र वदरशब्दान्न सप्तमी अनभिधानादित्यर्थः । एवमिह
गात्वमित्यत्रापि समवायो न सिञ्चेदुक्तरीत्यान्यथासिद्धेः । अथ श-

न्यायलीलावतीप्रकाशविधृतिः

रतौ हेतुं पूरयति—न द्रव्यमिति । पदार्थान्तरे क्लृप्तपदार्थे(१) । सम्बन्धेन
संयोगादिना । ननु सप्तम्यर्थस्य संयोगादेरुभयाश्रितत्वे सप्तमीप्रयो-
ग एव किं नियामकमत आह—सप्तम्यर्थस्येति । परम्परासम्बन्धेन द्रव्या-

इहायमितिप्रतीतिवैचित्र्यात् । शब्दमात्रत्वे तु सम्बन्धापलाप-
प्रसङ्गात् ।

सादृश्यं च(१) गुणवृत्तित्वान्न द्रव्यगुणकर्मात्मकम् । नापि
सामान्यम् । तद्धि व्यक्तिदर्शनमात्रवेद्यं वा प्रतियोगिग्रहणवेद्यं वा ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सैव वः प्रतीतिः कथं स्याद् यद्याधारधेयभावो न भवेदित्यर्थः । उच्चारणमपि नार्थप्रतीत्यधीनं न वा उच्चारणात् प्रतिपाद्यस्य काचिद्-
भिमतार्थप्रतीतिरिति यदि तदेह तन्तुषु पट इत्याद्यपिप्रतीतिब-
लात् त्वदुपगतोऽपि सम्बन्धो न सिद्ध्यदित्याह—शब्दमात्रत्व इति ।
सादृश्यं च पदार्थान्तरं न विभक्तमिति पुनर्विभागव्याघातमाह—
सादृश्यं चेति । सादृश्यस्य पदार्थान्तरवैधर्म्यमाह—गुणवृत्तित्वादिति । भव-
ति हि यथा शङ्खस्य रूपं तथा पटस्येतिप्रतीतिबलाद्गुणवृत्तित्वम-
स्येत्यर्थः । ननु सामान्यमेव सादृश्यमित्यत आह—नापीति । व्यक्तिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ब्रह्मननुसन्धानेऽपि तत्प्रतीतेर्न सा शब्देनोपपाद्यते तर्ह्यधारत्वादाव-
पि तथेत्याह—इहायमिति । प्रतीतिवैचित्र्येऽपि यदि विषयशून्यशब्दमा-
त्रस्वीकारस्तदा गोत्वसमवेतमित्यादिप्रयोगोऽप्येवं समर्थयितुं
शक्यत इति समवायादिरपि न सिद्ध्यदित्याह—शब्दमात्रत्वे त्विति ।

अस्ति तावदबाधितसदृशबुद्धेः सादृश्यं तन्न द्रव्यादित्रयात्मकं(२)
गुणसमवेतत्वादित्याह—सादृश्यमिति । अतएव न विशेषसमवायात्म-
कमित्यपि द्रष्टव्यम् । व्यक्तिः सादृश्याश्रयः प्रतियोगिन इति प्रतियो-
गिज्ञानस्य सादृश्यधीहेतुत्वादित्यर्थः । न सादृश्यज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं
हेतुः सामान्यरूपतया तस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् शब्दप्रयोगात्मकत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

देरपि गुणवृत्तित्वाद्वाभिचार इत्यत आह—गुणसमवेतत्वादिति । अत-
एवेत्यनेनापि गुणसमवेतत्वमेवानुकर्षणीयम् । यथाश्रुतमौलहेतुपराम-
र्शो समवायेन व्यभिचारात् । प्रतियोगिनोऽपि व्यक्तित्वेन विकल्पास-

(१) 'वयं तु य' ।

(२) विषयित्वादिना द्रव्यादेरपि गुणवृत्तित्वादाह—गुणसमवेतत्वादिति । इति दीधितिः ।

नाद्यः । प्रतियोगिनोऽनवभासे सादृश्यबुद्धेरभावात् । अस्त्येव च बुद्धिर्न व्यपदेशभागिनीति चेन्न, ब्राह्मणत्वा(१)देरपि निर्वि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सादृश्याश्रयो गवयादिः प्रतियोगी सादृश्यनिरूपको गवादिः । प्रति-
योगिन इति । सादृश्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतियोगिनिरूपणाधीन-
निरूपणत्वसिद्धेरित्यर्थः । अस्त्येवेति । प्रतियोगिग्रहणमन्तरेणापि सा-
दृश्यं ज्ञायते न तु व्यवह्रियत इत्यर्थः । एवं सति ब्राह्मणत्वजातेरपि
विशुद्धमातापितृजयोनिव्यङ्गत्वात् सविकल्पकमात्रवेद्यत्वं सिद्धान्तो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्यावहारे तु तत् हेतुरित्याह—अस्त्येवेति । इदमनेन सदृशमिति
सादृश्यानुभवात्प्रतियोगिज्ञानं विना तदज्ञानात् तस्य तद्धीहेतुत्वान्न-
निप्रतियोगिकसामान्यं सादृश्यम्, अन्यथा ब्राह्मण्यं (२)विशु-
द्धयोनिजत्वव्यङ्ग्यमतस्तज्ज्ञानं विना निर्विकल्पके तन्न भासते तज्ज्ञा-
ने च सविकल्पकसामान्येवेत्यपि सिद्धान्तो व्याहन्येत । विशुद्धयोनि-
जत्वज्ञानस्य ब्राह्मण्यव्यवहारमात्रहेतुतया तज्ज्ञानाहेतुत्वे निर्विकल्-
पकेऽपि तद्भासत इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्याह—ब्राह्मण्यादेरिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ङ्गतिरत आह—व्यक्तिरिति । अन्यथा ब्राह्मण्यमिति । अत्र जातिर्व्यङ्गक-
वित्तिवेद्या न तु तद्धीजन्यवित्तिवेद्या, युगपदेव शिरःपुरुषत्वयोर्ग्रहा-
दितिमते तज्ज्ञानं विनेत्यस्य तद्विषयतां विनेत्यर्थः । तज्ज्ञाने चेत्य-
स्य तद्विषयत्व इत्यर्थः । सविकल्पकसामान्येवेत्यत्र पूर्वमिति शेषः ।
तथा च विशुद्धमातापितृजन्यत्वस्य ब्राह्मण्यधीविषयत्वे शुद्धनिर्वि-
कल्पके ब्राह्मण्यं न भासत इति सिद्धान्तः, स चैवं भज्येतेति प्रक-
रणार्थः । यदि च तद्ग्रहसामग्रीत्वेन त्वया कारणत्वं वाच्यमिति ला-
घवेन तद्ग्रहस्यैव कारणत्वं प्रत्यक्षविशेषे विशेषदर्शनस्येवेति मतम्, त-
दा यथाश्रुत एव ग्रन्थः । शिरःपुरुषत्वप्रतीतियौगपद्यधीस्तु भ्रम इति ।

(१) ब्राह्मण्यादेरिति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(२) अविदितचरे पुंसि प्रहरावधि निरीक्ष्यमाणेऽपि ब्राह्मण्यादिसन्देहात्, अन्वयव्यतिरेका-
भ्यां विशुद्धमातापितृजत्वज्ञानं हेतु । न चैवं ब्राह्मण्यादिविशिष्टज्ञानार्थं तन्निर्विकल्पकमावश्यकमिति
वाच्यम्, व्यक्तिसविल्पकस्यैव तदंशे निर्विकल्पकरूपत्वात्, तावतापि सविकल्पकमात्रवेद्यत्वाद्भूतेः ।
इति दीधितिः ।

कल्पकबुद्धिवेद्यत्वापत्तेः । नान्त्यः । अवयवसामान्यानां प्रागेव
ज्ञानात्सामान्यस्य च सामान्यान्तरेऽभावात् । सादृश्यव्यवहारा-
भावापत्तौ मेयान्तरत्वादिति । मैवम् ।

भावत्वाधिष्ठिताः सर्वाः प्रत्येकं व्यक्तयो मताः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ऽपि भज्येत तद्व्यवहारमात्रे तदपेक्षेत्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्यर्थः । अव-
यवेति । सामान्यान्धेव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम् । भिन्नप्रधानसामान्य-
व्यक्तं सादृश्यमित्यभ्युपगमात् सादृश्यं सामान्यं भवदवयवगतमेव भवि-
ष्यति । तद्ग्रहे च न प्रतियोगिग्रहापेक्षा व्यक्तिग्रहमात्रव्यङ्ग्यत्वात्तस्येत्यर्थः ।
सादृश्यस्य सामान्यत्वे बाधकान्तरमाह—सामान्यस्येति । यथा गोत्वं नित्यं
तथाऽश्वत्वमपीतिप्रतीतेः सामान्येऽपि सादृश्याभ्युपगमात् । न च सा-
मान्यं सामान्यवृत्तीति पदार्थान्तरमेव सादृश्यमित्यर्थः । भावत्वेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यवहर्तव्यज्ञाने व्यवजिहीषार्या च सत्यां व्यवहारेऽन्यापेक्षा न दृष्ट-
चरी, न च द्रव्यग्रहणसमकालं तत्परिमाणग्रहेऽपि तत्र दीर्घत्वह्रस्वत्व-
व्यवहारे तथा दृष्टं तयोः परिमाणान्तरतया प्रतियोगिज्ञानव्यङ्ग्यत्वात्
तत्काले तद्ग्रहादिति भावः । अवयवेति । प्रागेव प्रतियोगिज्ञानादिति-
शेषः । अवयवेत्युपलक्षणं गुणकर्मसामान्यानामपि प्रतियोगिज्ञानात्प्रा-
गेव ज्ञानात् न तदात्मकमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु सादृश्यरूपतया तस्य
ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं हेतुः स्यादित्यत आह—सामान्यस्येति । यथा गोत्वं
नित्यं तथाऽश्वत्वमिति जातावपि सादृश्यानुभवाच्च जात्यात्मकं सा-
दृश्यमिति भावः । भावत्वेति । अनेन भावमात्रस्यायं विभक्तविभागो न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । निर्युक्तिकसिद्धान्तव्याकोपमात्रं न दूषणमत आह—व्यवहर्तव्येति ।
तयोः परिमाणान्तरतयेति । जातिविशेषविशिष्टपरिमाणात्मकतयेत्यर्थः । तथा
च व्यवहर्तव्यतावच्छेद(क)विशिष्टे व्यवहर्तव्यज्ञानस्य व्यवहारकारण-
तया व्यवहर्तव्यज्ञान एव तदपेक्षणमिति भावः । केचित्तु अणुमहदा-
दिभावेन परिमाणस्य चतुर्विधतया यथाश्रुत एव ग्रन्थार्थ इत्याहुः ।
तारत्वादेरुत्कर्षरूपतया जातित्वेन व्यक्तिग्रहणकाले ग्रहणेऽपि तारश-

द्रव्यादिषट्कविच्छेदमेलकेन विवर्जिताः ॥

भावत्वाधिष्ठानैकैकव्यक्तिमात्रे षड्लक्षणानां मिलितोऽ-
योगो व्यवच्छिद्यते न तु मिलितानामयोगः । अयोगश्चान्यत्राव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रव्यादीति भावप्रधानो निर्देशस्तेन भावव्यक्तयः षण्णां द्रव्यत्वगुणत्वा-
दीनां ये विच्छेदा अन्यन्ताभावास्तेषां यो मेलकस्तेन विवर्जिता
इत्यर्थः । ननु भावसमुदाये षड्लक्षणाभावमेलकसत्त्वात् तन्निषेधे
बाध इत्यत उक्तं प्रत्येकं व्यक्तय इति समुदायस्य समुदायिभ्योऽन्यत्व-
पक्षेऽनन्यत्वे तु प्रत्येकमिति व्यर्थम् । कारिकार्थमाह—भावत्वेति । अभावे
मिलितो योऽयोगः प्रसिद्धो भावव्यक्तिषु निविध्यते न तु मिलिता-
नामिति षण्णां लक्षणानामेकत्रासत्त्वेन मिलनासम्भवादित्यर्थः ।
अन्यत्रेति । अभाव इत्यर्थः । अत्र भावव्यक्तिषु ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तु पदार्थमात्रस्येत्युक्तम् । द्रव्यादीति । भावव्यक्तयः प्रत्येकं द्रव्यादिषड्-
लक्षणात्यन्ताभावमेलकशून्या इत्यर्थः । मिलितोऽयोग इति । अभावे त-
त्प्रसिद्धिः । न त्विति । मिलितलक्षणात्मकप्रतियोग्यप्रसिद्धेरित्यर्थः ।
ननु भावत्वेन षडेव द्रव्यादिव्यक्तयो विवक्षितास्तदन्या वा ? आद्ये
सिद्धसाधनम्, न च सप्तमभावनिषेधः, अन्ये चाप्रसिद्धिः मेलक-
श्चात्र षडभावमात्रवृत्तिधर्मः कश्चित् षडेव वा अभावाः । आद्ये सिद्ध-
साधनं न हि षडभवामात्रवृत्तिधर्मो भाववृत्तिः तादृशधर्माप्रसिद्धि-
श्च । प्रसिद्धावपि (१) तस्याभावः सिद्धतु न तु मेलकिनां तावतामभावा-
नामभावः । अथ (२) मेलकाभावो न मेलकिनामभावं विनेति मेलकि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ब्दप्रयोगरूपव्यवहारेऽवधिज्ञानापक्षेत्यपि न वाच्यं तत्रापि व्यवहर्त्त-
व्यतावच्छेदकस्य प्रवृत्तिनिमित्तीभूतस्य सजातीयसाक्षात्कारेत्या-
देरवधिज्ञानज्ञेयत्वात् व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकस्यापि व्यवहर्त्तव्यत्वा-
दिति भावः । षट्त्वावच्छिन्नेऽत्यन्ताभावमेलकसत्त्वाद्बाध इत्यत
आह—प्रत्येकमिति । अन्य इति । षडेवाभावा इति पक्ष इत्यर्थः ।

(१) बुद्धिविशेषविषयत्वं न दुर्लभमित्यत आह—प्रसिद्धावपीति ।

(२) अथेति । परम्परासम्बन्धेन धर्मस्त्रामादः परम्पराघटकधर्म्यभावं विना नेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नामप्यभावः सिद्ध्यति तर्हि मेलकिनामभावानामेकैकानामभावे वि-
धीयमाने कचिद्बाधः कचित्सिद्धसाधनं द्रव्यत्वाभावाभावस्य गुणा-
दौ बाधितत्वात् द्रव्ये तु सिद्धसाधनात् । अन्त्ये च मेलकोपादानवै-
यर्थ्यं प्रत्येकमिति च व्यर्थं न हि मिलितासु व्यक्तिषु षट्कविच्छेदमे-
लकः पदार्थान्तरस्वीकारापातात् । अथ व्यासज्यप्रतियोगिकोऽय-
मन्य एवाभावो घटवत्यपि घटपटौ न स्त इत्यनुभवात्, यत्र च स्वाभा-
वमात्रप्रतियोगिकोऽभावस्तत्रैवाभावाभावस्य भावरूपत्वम्, तत्र व्या-
सज्यवृत्तिधर्मसमानाधिकरणप्रत्येकपर्यवसितप्रत्येकप्रतियोगिताका-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वैयर्थ्यमिति। षट्त्वावच्छिन्नमपि द्रव्याद्येव तत्र च मिलितायोगासत्त्वादिति
भावः । पदार्थान्तरेति । मिलितव्यक्तीनां पदार्थान्तरत्वापातादित्यर्थः । यथा
घटवत्यपि घटपटोभयामभावस्तथा द्रव्यत्वाद्यत्यन्ताभावादित्यपि ष-
ण्णामभावानां निषेध इति न बाधसिद्धसाधने इत्याशङ्कते—अथेति ।
ननु षड्भावाभावसत्त्वे प्रत्येकं षड्लक्षणापत्तिरभावाभावस्य भा-
वत्वादत आह—यत्र चेति (१) । अव्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकस्यैवाभा-
वाभावस्य भावात्मकत्वमिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने-
नैव च सममभावस्य विरोधो न प्रतियोगिमात्रेणान्यथा विशिष्टाभा-
वोऽपि न स्यादिति पूर्वपक्षितुराशयः । प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धा-
त्मिका प्रत्येकपर्यवसितेति प्रत्येकस्यैव विरोधित्वं प्रतियोगिताया वि-
रोधित्वरूपत्वादित्यभिप्रेत्याह—व्यासज्यवृत्तीति ।

एतावता तादृशधर्माभ्यासा द्रव्यत्वाद्यभावानामभावः साध्य इति पर्यवसितम् । तत् किं
द्रव्यत्वाद्यभावत्वेन साध्यता किं वा तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन तत्र तादृशो धर्मः
प्रत्येकपर्यवसितवृत्तिर्व्यासज्यवृत्तिर्वा विवक्षितः ? तत्रार्थं निराकरोति तर्हीति । पक्षतावच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यसाधनेऽंशतो बाधः, सामानाधिकरण्येन तथात्वेऽंशतः सिद्धसाधनं, द्वितीये त्वप्राप्तिः,
तृतीये पुनरवलम्ब्य वक्ष्यति—“भावत्वं वा षड्लक्षणाभावषट्काभावव्याप्यामिति ।” षट्काभावः
षट्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः । स पुनरतिरिच्यतां न वेत्यन्यदेतत् । व्युत्पादितं च व्यासज्य-
वृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनुमानदीधितौ । यद्वा यत्किञ्चिदेकधर्मिघटितसम्बन्धेन तद-
भावो विवक्षितः, धर्मिसामान्यघटितसम्बन्धेन वा ? आद्यं निराकरोति—तर्हीति । द्वितीये त्वप्र-
सिद्धिरिति ।—इति दीधितिः ।

(१) ननु षट्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वेऽत्यन्ताभावाभावस्य
भावत्वनिश्चयो व्याहत इत्यत आह—यत्र चेति । इत्यपि कश्चित् ।

गतोऽत्र समारोप्य निषिध्यते भूतले चैत्रवत् । ततश्च षड्लक्ष-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु भावव्यक्तिषु प्रसक्तिरेव नास्ति कुतो निषेध इत्यत आह—
समारोप्येति । आरोपरूपैव प्रसक्तिरित्यर्थः । भूतल इति । यथागृहवर्त्ति-
नश्चैत्रस्य भूतले प्राङ्गनादौ समारोपपूर्वको निषेधप्रत्यय इत्यर्थः ।
शुक्तौ रजतत्वमारोप्य नेदं रजतमिति बाधावतारादनेन दृष्टान्तेन
सर्वाभावप्रत्ययानामारोपपूर्वकत्वमुच्येयमिति भावः । ननु कीदृशेन
एवकारसमभिव्याहारेणायमर्थो लभ्यत इत्यत आह—ततश्चेति । षड्-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावादेव तादृशबुद्ध्युपपत्तौ तदनभ्युपगमात् । अथ गुणादिषट्पदार्थ-
भिन्ने द्रव्यत्वायोगो नास्ति कर्मादिभिन्ने गुणत्वायांगो नास्तीत्य-
योगव्यवच्छेदार्थः गुणादिषट्कभिन्ने द्रव्यभेदो नास्तीत्यन्ययोगव्य-
वच्छेदार्थः । तन्न गुणादिषट्कपदार्थभिन्नत्वेन यदि द्रव्यमेव विवक्षितं
तदा सिद्धसाधनम्, अन्यस्य चाप्रसिद्धिरित्यधिकरणविकल्पप्राप्तात्
गुणाद्यभावपञ्चकसाहित्यं द्रव्यादन्यत्र नास्ति तस्य द्रव्य एव प्र-
सिद्धेः । यद्वा गुणाद्यभावपञ्चकं द्रव्यत्वव्याप्यमित्यपि न, तत्रापि हि
द्रव्यादन्यद्यदि गुणाद्येव विवक्षितं तदा सिद्धसाधनं अन्यच्चेत्तदा
सिद्धसिद्धिव्याघातः । अत्राहुः । भाववृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
न षड्लक्षणावच्छिन्नम्, यद्वा भाववृत्तिगुणाद्यभावपञ्चकसाहित्यं
न द्रव्यत्वाभावस्य, द्रव्यत्वं वा भाववृत्त्यभावपञ्चकव्यापकम्, भाव-
वत्त्वं वा षड्लक्षणाभावव्याप्यमित्यवधारणार्थः । समारोप्येति । न चा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मूलोक्तायोगान्ययोगव्यवच्छेदौ संसर्गाभावान्योन्याभावरूपव्य-
वच्छेद्यभेदेन कथंचिदुपपादयति—अथेति । अभावमादाय षट्त्वं बो-
ध्यम् । गुणाद्यभावेति । गुणाद्यन्योन्याभावेत्यर्थः (१) । अन्यथा समवाये
तदत्यन्ताभावपञ्चकसत्त्वाद्वाधापत्तेरित्यवधेयम् । अन्यत्रेत्यभाव इति
शेषः । यद्वेति । भावत्वसामानाधिकरण्याच्छिन्नं गुणाद्यन्योन्याभाव-
पञ्चकमित्यर्थः । द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यान्यावृत्तित्वमित्यग्रिमदोषोऽत्र-
पि लगतीति ध्येयम् । भाववृत्तीति । धर्मिपक्षतायां पक्षविकल्पभयेनानु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गतधर्मपक्षता । षड्लक्षणावच्छेद्यं च षड्लक्षणत्वावच्छेद्यत्वमन्य-
था षड्लक्षणानामेव प्रतियोगितयाऽसङ्गत्यापत्तेः । अभावे षड्लक्ष-
णाभाव इत्यनुभवादवाध इत्यत उक्तं भाववृत्तीति । तच्चाभावविशेष-
णम् । न च षट्त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावो द्रव्येऽपि वर्तत एव एकसत्त्वेऽ-
पि द्वयमिह नास्तीतिप्रतीतेस्तथा च बाध इति वाच्यम्, तस्य पूर्व-
मेव दूषितत्वात् । न चैवं भाववृत्तीति व्यर्थं सप्तमभावानिषेधश्च ष-
ट्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् प्रतियोगितापरं न
व्यासज्यवृत्तिरिति घटशून्ये द्वित्वावच्छिन्नविग्रहवत् षट्शून्ये षट्-
त्वावच्छिन्नाभावाविरोधात् । अत एवाधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् ।
स एवाभावोऽभावेऽपीति भाववृत्तिपदोपादानेऽपि दोषतादवस्थ्यमि-
त्यपास्तम् । भावेऽन्यतरप्रतियोगिसत्त्वेन तदनभ्युपगमात् । ननूक्ता-
नुगतधर्मस्यापि भावघटितत्वाद्विकल्पस्तदवस्थः, न च भावत्वस-
माधिकरणाभावप्रतियोगित्वं धर्मीति वाच्यम्, भावत्वसामानाधि-
करण्यं हि भावत्वाधिकरणाधिकरणत्वमिति विकल्पग्रासतादव-
स्थयात् । मैवम् । व्यक्तिघटितत्वेऽपि सामान्येन रूपेण तत्प्रवेशे दो-
षाभावात् । अन्यथा कर्तृजन्यत्वानुमानेऽपि प्रसिद्धाप्रसिद्धकर्तृघ-
टितत्वाविकल्पेन साध्यस्य (१) बाध्याप्रसिद्ध्यन्यतरापत्तेः । एवं च मूल-
मपि सम्यगेव पक्षतावच्छेदकोभयसिद्धत्वे पक्षविकल्पस्यादोषत्वात्
अन्यथा साध्यतदभाववत् पक्षविकल्पस्यापत्तेरिति । व्यासज्यवृत्तिध-
र्मः कापि प्रतियोगितावच्छेदको न भवतीतिमते लक्षणान्तरमाह—यद्वेति ।
अभावपदमन्योन्याभावपरम् । यद्यपि भाववृत्त्यभावपञ्चकस्यैवाभाव-
वृत्तितया तत्सामानाधिकरण्यं द्रव्यत्वाभावं अस्त्येवाधिकरणभेदेना-
भावभेदाभावात् तथापि भावरूपाधिकरणावच्छेदेनाभावपञ्चकसाहित्यं
द्रव्यत्वाभावे निषेध्यामिति भावः । द्रव्यत्वं वेति । भाववृत्तित्वावच्छिन्नगुणाद्य-
न्योन्याभावपञ्चकव्यापकमित्यर्थः (२) । भावत्वं वेति । ननु षण्णामभा-
वानां षडेव वाऽभावा व्यापकतया विवक्षिताः षट्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
क एक एव वाऽभावस्तथा । नाद्यः । द्रव्यादौ गुणाद्यभावाभावा (३) ।

(१) साध्ये तस्येति पाठान्तरम् ।

(२) द्रव्यत्वत्वं न तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति वार्थः ।

(३) गुणत्वाद्यभावाभावेति पाठान्तरम् ।

णवदेव भावजातीयं मेयं(१) वाच्यमेवेतिवत् अयोगव्यवच्छेदस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लक्षणवत्त्वं षोढा लक्षणवत्त्वमेको धर्मः स च प्रत्येकलक्षणवत्त्वेनैव
षण्णां भावानां नवानां गुणवत्त्वमिव प्रत्येकगुणवत्तया तदयोगश्चा-
भावे प्रसिद्ध इह भावजातीये व्यवच्छिद्यत इत्यर्थः । ननु विशेषस्य
भावजातीयस्याव्यभिचारे षड्लक्षणवत्त्वस्य कथं विशेषणत्वम् ? न
चेद्विशेषणत्वं तदा तत्सङ्गततया एवकारस्य कथमयोगव्यवच्छेद-
कत्वम् ? विशेष्यं व्यभिचारि चेत् तदा सतैव भावा इत्यतोऽनुरूपं
दृष्टान्तमाह—प्रमेयं वाच्यमेवेतिवदिति । उपरञ्जकत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ।
तथापि दृष्टान्ते कथं अयोगस्याप्रसिद्धस्य व्यवच्छेद इति चेन्न विशे-
ष्यतावच्छेदकधर्मस्य विशेषणतावच्छेदकधर्मव्याप्यत्वस्यैवात्र
एवकारार्थत्वात् दार्ष्टान्तिकेऽपि तथात्वात् अयोगव्यवच्छेदार्थक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रोपस्य हेतुत्वे मानाभावः, इदमिदं न नेदमिहेत्यनुभवस्यैव मान-
त्वात् । यद्वा आरोपितरजतत्वायामेव शुक्रौ नेदं रजतमिति रजतत्वा-
भावः प्रतीयते नान्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वात् । ततश्चेति । भावा-
भावभेदात् पदार्थविभाग आर्थः भावविभागः शाब्दः । तथा चाभावे
षड्लक्षणाभावः प्रसिद्धो भावेषु निषिध्यते इति नाप्रसिद्धिः । प्रमेयमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सत्त्वेन व्यभिचारात् । नान्यः । व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावा-
नभ्युपगमादिति चेत्, न । षड्लक्षणाभावषट्कनिष्ठाधेयत्वनिरूपि-
ताधारत्वाभावव्याप्यं भावत्वमित्यर्थात् । द्रव्येऽभावपञ्चकसत्त्वेऽपि
तदाधेयता न षट्त्वेनावच्छिद्यते अतिरिक्तवृत्तित्वात् षट्त्वस्य ।
अभावे तु तदाधेयता षट्त्वेनैव व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य अभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वेऽपि आधेयतावच्छेदकत्वाविरोधात् । व्यास-
ज्या(२)वृत्तिप्रतियोगिताकाभाववादिमतेनैवेदमित्येके । इदमिदं नेति ।
इतरसामग्रीतौल्येऽपि कदाचिद्धटान्योन्याभावस्य कदाचिद्धटत्वात्य-
न्ताभावस्य प्रतीतेरभेदेन घटारोपस्य संसर्गेण घटत्वारोपस्य च
कारणत्वमित्यर्थः । यद्वेति । यद्यपीदं न सर्वत्रानुभवसिद्धं तथापि क-

पदार्थान्तरे भावत्वं नास्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य वा विभागार्थत्वात् ।

अभावस्य च समानतन्त्रसिद्धस्याप्रतिषिद्धस्य न्यायदर्शने

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वं च समभिव्याहारबलप्रतीयमानमादायेति विवक्षितत्वात् । पदार्थान्तर इति । षड्लक्षणवदेव भावजातीयं नान्यदित्यन्ययोगव्यवच्छेदोऽपि सम्भवतीत्यर्थः । ननु भावजातीयत्वेन षण्णामेवाभिधाने सिद्धसाधनमन्यथा चाप्रसिद्धिरेवेति चेन्न गुणवदेव द्रव्यमित्याद्ययोगव्यवच्छेदस्यापि एवमप्यनुपपन्नत्वप्रसङ्गात् । द्रव्यत्वनियतसामानाधिकरण्यबोधनमेवायोगव्यवच्छेद इति चेत् तुल्यं प्रकृतेऽपि । इदमत्राकृतम्—पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्च । बोद्धा द्रव्यादिरिति विभक्तविभागे भावत्वं षड्लक्षणवत्त्वानधिकरणानधिकरणत्वम् । भावत्वं च सत्तासम्बन्धित्वं सत्तासम्बन्धश्च समवायेन त्रयाणामेकार्थसमवायेन सामान्यविशेषयोः स्वरूपसम्बन्धेन सत्तासमवाययोरविशिष्टः । ननु विभक्तविभागश्चेदयं तदाऽभावविभागो न श्रूयते इति तं समर्थयति—अभावस्येति । 'तेषु न लक्षितलक्षणात्वा' दित्यादिसूत्रे न्यायदर्शने समानतन्त्रेऽभावस्य व्युत्पादितत्वादत्र च तदप्रतिषेधात् परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायेन सूत्रकृतस्तत्राभ्युपगमोन्नयनात् । न्यायेति । यथा गोतमेन मनस इन्द्रियत्वं नोक्तमप्रतिषेधादभ्युगतं चेत्यर्थः । तर्हि अप्रतिषेधादन्यत्राभ्युपगमोऽस्तु किं पदार्थान्तरव्युत्पादनेनेति न शङ्कनीयम्, द्रव्यादिपदार्थानामुद्देशलक्षणपरिक्षारूपं शाब्द(स्व?)मेवेदं पृथक् न स्यात्, तथा च तत्त्वज्ञानार्थतामङ्गो निःश्रेयसहेतुताप्यस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रमेयत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि न वाच्यत्वमित्यर्थः । वाच्यत्वायोगस्याप्रसिद्धेः । पदार्थान्तरे अभाव इत्यर्थः । ननु चाभावस्य सूत्रकारेणाविभजनादप्रामाणिकत्वमेव तस्यानुमीयते (१) तत्कथं तत्रायोगप्रसिद्धिरित्यत आह—अभावस्य चेति । न त्वेवं द्रव्यादीनामप्यनभिधानं प्राप्तम्, तेषामपि समानतन्त्रेऽभिधानादित्यत आह—

मानसेन्द्रियतासिद्धिदत्राप्यविरोधात् अभ्युपगमसिद्धान्तसिद्धान्तात् ।

नीलं रूपमिति प्रतीतिश्च तमोविषयिणी यद्यपि अपसारितबाधा तदा (१)रूपमेव तमो, न द्रव्यादिवैधर्म्यम् । अथ

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भज्येत, न हि परमताभ्युपगममात्रेणैव तन्निर्यहेत् । अभ्युपगमेति । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तानां मध्येऽभ्युपगमसिद्धान्तस्यापि समावतन्त्रोक्तत्वादित्यर्थः ।

तमसः पदार्थान्तरत्वं निरस्यति—नीलं रूपमिति । नीलं रूपं तम इतिप्रतीतिर्नीलरूपं तम इति वा । आद्यमाह—नीलमिति । द्वितीयमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अभ्युपगमेति । द्रव्यादिविभागाकर्णे पृथक्शास्तूत्वानुपपत्तिः । न च तत्तदनभ्युपगतपदार्थनिषेधप्रणयनेन तदुपपत्तिः कल्पनागौरवापत्तेः । विनिगमकं च भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वमवसेयमित्यर्थः ।

तमसो भावान्तरत्वं दूषयति—नीलमिति । तदारोप एवेति । तथा च न ततो विषयसिद्धिरबाधितबुद्धेरेव तत्सिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नावभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चिदन्वयव्येतिरकाभ्यां बाधकं विना सामान्यतः कारणत्वकल्पनेऽन्यत्राप्याहार्यारोपकल्पनमिति भावः । वस्तुतः प्रतियोग्यारोपस्यानुगतस्याभावप्रमां प्रति गुणत्वेन हेतुत्वेन यद्विशेषयोरिति न्यायात्सामान्यहेतुतेति कल्पनेति । विशेषनिषेधो लघुः विशेषनिषेधेन च शेषविधिर्गुरुर्निषेधप्रतिपादनस्योभयगर्भत्वादित्यर्थः । तद्व्यभाव एवाभिधीयतां शास्त्रे भावस्यैव चाभ्युपगमसिद्धान्तत्वमस्त्वित्यत आह—विनिगमकं चेति । तत्रापि लाघवमेव । विनिगमकमिति भावः । मूलोक्तयुक्त्या तमस आलोकाभावत्वासिद्धावपि भावान्तरत्वनिषेधः सिद्ध्यत्येवेत्याशयेनाह—तमसो भावान्तरत्वमिति । ननु चलतीतिबुद्धेरेव भावत्वसाधि-

सम्भवद्वाधा तदा आरोप एव, स्वभावभातनीलिमवत् । अथ रू-
पाश्रयत्वबुद्धिस्तमसि तदा बाधाबाधाभ्यां न पदार्थान्तरत्वम् ।
क्षणावच्छेदकश्चोपाधिरन्त्यशब्द एव । स चोपान्त्यशब्दना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अथ इति । बाधाबाधाभ्यां प्रकारान्तराभावादित्यर्थः । न चावाधि-
तनीलरूपत्वप्रतीत्या जलाद्यष्टकभेदसिद्धौ निर्गन्धत्वेन पृथिवीभेदाद्
दशमं द्रव्यमिदमिति वाच्यम्, इदानीं पदार्थान्तरत्वमात्रस्यैव निर-
सनीयत्वेनाभिमतत्वात् द्रव्यत्वेऽपि प्रकृतविभागव्याघाताभावात्
साधयिष्यते चाभावत्वमस्येति भावः ।

क्षणावच्छेदकोपाधिना प्रसक्तं पदार्थातिरेकं परिहर्तुमेकदेशि-
मतमुपन्यस्यति—क्षणेति । शब्दाजनकत्वं शब्दस्यान्यत्वम् । ननु कथम-
स्य क्षणावच्छेदकत्वमत आह—स चेति । चो हेतौ नाशसामग्रीसमवहित-
स्यैव तस्योत्पादात् क्षणमात्रस्थायित्वं तस्येत्यर्थः । उत्पादकसामग्र्ये-
व यदि विनाशिका तदाऽन्त्यशब्दोत्पादनाशयोर्यौगपद्यमापन्नमित्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेति नीलभ्रममात्रोपलक्षणम् । तदा बाधेति । नीलरूपवत्प्रतीतिर्य-
द्यबाधिता तदा पृथिव्येव तमः, अथ बाधिता तदा न ततो विषय-
सिद्धिः । न च ततोऽन्यत्तस्य भावत्वसाधकमस्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तत्र
बाधकमेव वक्ष्यत इति भावः ।

अन्त्य इति । शब्दाजनक इत्यर्थः । स चेति । चो हेतौ ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टिः

केत्यत आह—वस्तुत इति । तथा चालोकाभाव एव तम (१) इति भावः ।

महाप्रलयानङ्गीकर्तृमते अन्त्यशब्दाप्रसिद्धेराह—शब्दाजनक इति ।

(१) “न चैवमस्माभिरभ्युपगम्यते तमःशब्द निर्विषय इति । तमःशब्दस्य सविषय-
त्वे सूत्रव्याघातः । द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद् भाभावस्तम इति । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् नि-
राकृततेजःसम्बन्धीनि द्रव्यगुणकर्मणि तमःशब्देनाभिधीयन्ते तस्माच्च सूत्रव्याघातः ।”—इति
न्यायवार्तिककाराः ।

“तस्माद् रूपविशेषोऽयमत्यन्तं तेजोऽभावे सर्वतः समारोपितस्तम इति प्रतीयते ।”—इति
न्यायकन्दलीकृतः ।

“अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावः ।”—इति सामान्यलक्षणायां दीधितिकाराः । अत्र
जगदीश—“तेजोविशेषाति । महाप्रभावावच्छिन्नाभाव इत्यर्थः । उद्भूतानामिभूतरूपवन्महातेजः-
सामान्याभावस्तु नार्थः, अनुद्भूतत्वाभावाद्यात्मकस्योद्भूतत्वादेरतीन्द्रियतया तदघटितधर्मावच्छि-
न्नाभावस्यायोग्यत्वेन प्रत्यक्षायोगात् ।”

अयः। न च तस्यैवोत्पादनाशहेतुत्वे युगपद्विनाशोत्पादप्रसङ्गः, अन्त्य-
शब्दसहकृतस्यैव तस्य नाशहेतुत्वात् । एतेन प्रध्वंसाहेतुकत्वमपा-
स्तम् । अत्र च टीका—‘यथान्त्य उपान्त्येन’इति कार्यकारण-
विरोधिव्याख्यानावसरे इत्येके । तन्न । एवं सति ज्ञानादिषु द्वि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शङ्क्याह—न चेति । विनाशसामग्र्यां प्रतियोगिनोऽन्त्यशब्दस्यापि
प्रवेशात् तद्विलम्बात् क्षणमात्रं विलम्ब इति न यौगपद्यमित्याह—
अन्त्येति । ननु क्षणिकस्यैव भावी विनाश इति किन्तस्य कारणान्तरा-
पेक्षया तथा चाहेतुक एव तद्विनाशोऽस्त्वित्यत आह—एतेनेति । प्रध्वं-
सस्याहेतुकत्वमपास्तमित्यर्थः । नाशहेतोरुपान्त्यशब्दस्य प्रतियोगि-
नश्च प्रामाणिकत्वादिति भावः । एकदेशी स्वोक्ते “गुणकिरणावली”-
कारसम्मतिं दर्शयति—अत्र चेति । ‘टीका’ किरणावली । ननु तत्र नैतदु-
क्तमित्यत आह—कार्येति । कार्यस्य कारणं विरोधीति पाकजप्रक्रियाया-
मेक एवाग्निसंयोगो रूपादिकमुत्पादयिष्यति नाशयिष्यति चेति द-
र्शयता यथा अन्त्य उपान्त्येनेति दर्शितमित्यर्थः । एवमिति । अन्त्यशब्द
आकाशवृत्तिर्ज्ञानादिकं नावच्छिन्न्यादित्यर्थः । ननु व्यधिकरणोऽपि
न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथा च नाशकसमवहितस्यैव तस्योत्पादादुत्पत्त्यव्यवहितो-
रक्षण एव नाशाश्रानेकक्षणावस्थयित्वमित्यर्थः । अन्त्यशब्देति ।
ध्वंसे प्रतियोगिनो हेतुत्वादिति भावः । एतेनान्त्यशब्दसहितोपान्त्य-
शब्दनाशकत्वेन । [प्रध्वंसाहेतुकत्वमिति । प्रध्वंसस्य अहेतुकत्वं प्रति-
योग्यतिरिक्तकारणानपेक्षत्वमर्थः । अपास्तमिति । उपान्त्यापेक्षणा-
दिति] ‘टीका’ गुणकिरणावली । तत्र पाकजप्रक्रियायामेकस्योत्पादक-
त्वनाशकत्वे यथोपान्त्यस्यान्त्ये इत्युक्तम् । क्वचित्कार्यकारणाविरोधीति
पाठः । तत्राविरोधिनं दर्शयित्वा तद्विरुद्धत्वेन कार्यकारणविरोधोऽपि
दर्शित इत्यवसरार्थः । एवं सतीति । अन्त्यशब्दाप्रतिसन्धानेऽपि (१) क्षण-
व्यवहारादन्य एवायमुपाधिर्वाच्य इत्यर्थः । ननु तत्रापि नोपाधेर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एतेनेति । हेतुद्वयसूचनायोभयोपादानम्, दार्ष्टान्तिकाभावे दृष्टान्तानुप-

त्रिक्षणावस्थायित्वव्यवहारो न स्यात् । देशान्तरोदीरितान्यशब्दोपाधिकोऽसाविति चेन्न, उपाधेरनिश्चयेनान्यत्र निश्चयेन व्यवहारानुपपत्तेः । अवष्टब्धदेशविभागाभावोपहितः सूर्यपरिस्पन्द इत्यन्ये । स्पन्दस्य स्वरूपाभेदेऽपि विभागाभावविभागतत्पूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगात्मकोपाधिचतुष्कान्यतमः क्षणव्यवहारहेतुरित्यपरे । तथा च टीका—‘निमेषस्य चतुर्थो भागः क्षण’ इति । तन्न ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शब्दः कालद्वाराऽवच्छेत्तुस्यतीत्याह—देशान्तरेति । उपाधिनिश्चयाधीन उपहितप्रत्ययस्तदनिश्चयेन कथं तत् स्यात् तन्निश्चयश्च न प्रत्यक्षादिनेत्याह—उपाधेरिति । मतान्तरमाह—अवष्टब्धेति । विभागाभावोऽत्र विभागप्रागभाव उक्त इति स्फोरणार्थमवष्टब्धेति । अवष्टब्धः संयुक्त इत्यर्थः । स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नः सूर्यपरिस्पन्दः कालमवच्छिद्य ज्ञानादौ क्षणिकत्वव्यवहारं करोतीत्यर्थः । अवान्तरप्रलये क्षणगणनास्ति न तु सूर्यपरिस्पन्द इत्यनुशयेन मतान्तरमाह—स्पन्दस्येति । स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नः स्पन्दः स्वनाशसंयोगसमवहितो विभाग उत्तरसंयोगप्रागभावसहितः पूर्वसंयोगनाशः स्वनाशकर्मसहित उत्तरसंयोग इति चत्वार उपाधय इत्यर्थः । प्रलये

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भाव इत्याह—देशान्तरेति । स्वरूपसन्नेवोपाधिर्न क्षणव्यवहारहेतुः किन्तु तन्निश्चयः स नास्त्येवेत्याह—उपाधेरिति । अवष्टब्धेति । अवष्टब्धः संयुक्तो देशस्तस्य विभागाभावः । अवष्टब्धग्रहणात् न प्रागभावरूपस्तदुपहितः । तथा च स्वजन्यविभागप्रागभावविशिष्टः (१) स्पन्दः क्षणोपाधिस्तस्यैकक्षणमात्रस्थायित्वादित्यर्थः । न चैवं विभागोत्पत्तौ तन्नाशात् क्षणव्यवहारो न स्यात् प्रलयकाले च खेरभावादतो मतान्तरमाह—स्पन्दस्येति । संयोगनाश इत्यत्रोत्तरदेशसंयोगप्रागभावसहित

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पक्षौ यथेत्युक्तमतस्तदुपदर्शयति—तत्र पाकजेति । अवष्टब्धेति । अनेन

(१) स्वजन्येति । विभागस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकस्य कर्मणोऽव्यवान्तरनाशाद् विभागनाशेऽप्यनुवृत्तेश्चोक्तं प्रागभावेति । इति दीधितिः ।

त(अ)त्राभावस्वरूपं बोधाधिः, कर्मस्वरूपं वा, तयोः संबन्धो वा ।
नाद्यौ । तयोरनेककालव्यापित्वात् । नान्त्यः (न तृतीयः ?) । तस्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चाणुकर्मण एव उपाधित्वादिति भावः ।

[स्पन्दस्येति । संयोगनाश इत्यत्र उत्तरदेशसंयोगप्रागभावसहित-
इति शेषः । कर्मणः स्वजन्यविभागप्रागभावसहितस्य, विभागस्य स्व-
नाशसंयोगसहितस्य, संयोगनाशस्य च उत्तरदेशसंयोगप्रागभाववतः,
कर्मणश्च स्वजन्योत्तरसंयोगसहितस्य क्षणावच्छेदकोपाधित्वम्, न
ह्युक्तयोर्द्वयोः पूर्वापरकालताधीसम्बन्ध इत्यर्थः, प्रलये चाणुकर्म-
णस्तथाभाव इति भावः ।] निमेषोऽक्षिपक्ष्मस्पन्द एकः । अभा-
वस्वरूपमिति । विभागप्रागभावस्वरूपम् । उपलक्षणं चैतत् पू-
र्व्वसंयोगनाशादयोऽपि त्रयो द्रष्टव्याः । न तृतीय इति । तृतीयपक्षस्या-
पि पूर्व्वदोषेणैव दुष्टत्वे पृथक् दोषाभिधानं तदुभयस्वरू-
पस्थैर्य्याधीनमेव तदुभयसम्बन्धस्यापि स्थैर्य्यमिति कृत्वा । ननु
तदुभयस्वरूपादन्य एव तदुभयसम्बन्धः क्षणमात्रस्थायी कश्चित्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति शेषः । कर्मणः स्वजन्यविभागप्रागभावसहितस्य विभागस्य
स्वनाशसंयोगसहितस्य संयोगनाशस्य चोत्तरसंयोगप्रागभा-
ववतः, कर्मणः स्वजन्योत्तरसंयोगसहितस्य क्षणावच्छेदकोपा-
धित्वं न ह्युक्तयोर्द्वयोर्द्वयोः पूर्वापरकालभावी सम्बन्ध इत्यर्थः ।
प्रलये चाणुकर्मणस्तथाभाव इति भावः । दूषयति—अत्रेति । तस्येति ।
स्वरूपमेव तयोः सम्बन्धस्तच्चानेकक्षणवृत्त्येवेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दि स्वनाशसंयोगसमानकालत्वं विभागाभावस्य सूचितमिति स
प्रागभाव एव पर्य्यवस्यतीति भावः । अन्यविभागप्रागभावोपधानमन्य-
दापीति विशेषयति—स्वजन्येति । संयोगनाश इत्युपलक्षणम्, विभागः
स्वनाशसंयोगसहित इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

नेककालव्यापित्वे क्षणव्यवहारविरोधात् । एकक्षणावस्थायित्वे च क्षणिकत्वापत्तेः । समानाधिकरणौ सूर्यसंयोगविभागावित्यन्ये । तन्न, एतद्रूपद्वयं वा क्षणोपाधिरनयोः सम्बन्धो(१) वा एतेषां मेलको वा । नाद्यौ । तयोरनेककालव्यापित्वात् । न तृतीयः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यादित्यत आह—एकक्षणस्थायित्व इति । न चापाद्याविशेषः स्वाधिकरणक्षणोत्तरानुत्तरत्वविशिष्टस्वाधिकरणक्षणव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन स्वसमानकालीनकादाचित्काभावप्रतियोग्यसमानकालीनत्वस्यापादनात् । समानाधिकरणाविति । स्वनाशसंयोगसमानकालीनो विभागः स्वनाशकविभागसमानकालीनसंयोगो वेत्यर्थः । एवं च नातिप्रसंगः । एतद्रूपद्वयमिति । उक्तसंयोगविभागद्वयमित्यर्थः । एतेषामिति । संयोगविभागसम्बन्धानामित्यर्थः । तयोरिति । स्वरूप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एकेति । न चात्र साध्याविशेषः स्वसमानकालीनकादाचित्काभावप्रतियोग्यसमानकालीनत्वमेककालावस्थायित्वम्, क्षणिकत्वं च स्वाधिकरणक्षणोत्तरानुत्तरत्वविशिष्टस्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थात् । समानाधिकरणाविति । स्वनाशकसंयोगसमानकालीनो विभागः स्वनाशकविभागकालीनश्च संयोग इत्यर्थः । तेन नातिप्रसङ्गः । सिद्धान्ती स्वपक्षे दोषमभ्युपेत्य पूर्वपक्षिणं क्षणिकपदार्थसिद्धौ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्वसमानेति । अत्रात्यन्ताभावमादायासम्भववारणाय कादाचित्केत्यभावविशेषणम् । प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिरित्यादिसिद्धान्ताच्चेदं नेयम् । चरमध्वंसस्तु महाप्रलयानङ्गीकारान्नास्त्येवेति न तत्रातिव्याप्तिशङ्का, तत्स्वीकारे तु भावत्वमपि विशेषणम् । केचित्तु तदतिव्याप्तिवारणाय(२)कादाचित्काभावपदं प्रागभावपरमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । चरमक्षणिकाव्याप्तेः । स्वाधिकरणेति । स्वं लक्ष्यम् । अग्रिमप्रतीकमात्रं घटादावतिव्याप्तिमिति विशिष्टपर्यन्तं चरमक्षणविशेषणम् ।(३)

(१) 'योः समवायो' वा । (२) 'व्यतिर्निरासाय' ।

(३) 'न तु प्रथमक्षणविशेषणमित्याधिक. पाठो द्वितीयपुस्तके ।

तस्यैव क्षणिकत्वस्वीकारात् । सत्यं, किं पुनः क्षण(१) सिद्धौ

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्वयसम्बन्धयोरित्यर्थः । तस्यैवेति । मेलकस्यातिरिक्तस्य क्षणिकत्व-
स्वीकारप्रसङ्गादित्यर्थः । एकदेशिनां मते तु पूर्वपक्षिणोक्तानि दूष-
णानि अङ्गीकृत्य सिद्धान्ती पृच्छति--सत्यं किं पुनरिति । क्षणसाधकेनैव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्षणद्वयावस्थायिज्ञानादावतिव्याप्तिः स्वाधिकरणक्षणानुत्तरत्वमात्रे
चासम्भव इत्युत्तरानुत्तरत्वपर्यन्तम् । न चाग्रिमस्वाधिकरणक्षणोत्तर-
पदवैयर्थ्यं ध्वंसस्य प्राक्कालावृत्त्याऽर्थगत्यैव तल्लाभादिति वाच्यम्,
ध्वंसपदस्य कादाचित्काभावपरतया प्रागभावमादाय कार्यमात्राति-
व्याप्तेरिति मिश्राः । केचित्तु ध्वंसपदं न स्वध्वंसपरं किन्तु सामान्यपर-
मिति(२) प्रागभावध्वंसात्मकघटादिप्रतियोगितया ध्वंसेऽतिव्याप्तिवार-
णाय तदिति वदन्ति । अत्र मिश्राः । घटध्वंसे पटो नेतिप्रतीत्याऽ-
भावाधिकरणकाभावान्तरानभ्युपगमेन घटध्वंस एव पटाभाव इत्या-
गतम् । एवं च पटोत्पत्त्यव्यवहितोत्पन्नघटध्वंसप्रतियोगिनि पटेऽ-
तिव्याप्तिरिति ध्वंसपदस्य स्वध्वंसपरत्वावश्यकत्वे कथमुक्तातिव्या-
प्तिसम्भवो येन विशेषणमर्थवदिति दूषणं प्रयच्छन्ति । तच्चि-
न्त्यम् । अधिकरणान्तरस्वीकृतस्यैव पटात्यन्ताभावस्य घटध्वंसे पटो
नेतिप्रतीत्या विषयीकरणे कुतो घटध्वंसस्य पटात्यन्ताभावात्मक-
त्वम्, येन स्वध्वंसपरं ध्वंसपदमिति तस्य सामान्यपरत्वात् । यत्तु
वृत्तिपदस्य व्यापकत्वमर्थ इति स्वकाले प्राक्काले च तद-
भावादसम्भववारणाय स्वाधिकरणक्षणोत्तरेति(३) । तन्न, तथा सति
विशिष्टपर्यन्तव्यर्थतापत्तेः । चरमक्षणिकाव्याप्तिश्चैतन्मते तदनभ्युपग-
मादेव निरस्या । यत्तु चरमक्षण(पद?)स्य कालोपाधिमात्रवाचकतया
महाप्रलयेऽपि चरमध्वंसात्मककालोपाधिसत्त्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरिति
मतम्, तदबोधात् । एवमपि स्वाधिकरणक्षणोत्तरत्वाप्रसिद्धेरिति ।

(१) 'क्षणिकसि' ।

(२) अत्र ध्वंसपदेन स्वपरसाधारणो भावाभावसाधारणो ध्वंसो विवक्षित इत्यर्थः ।

(३) विशेषण मित्यधिकं द्वितीयादर्शपुस्तके ।

मानं, क्षणवेदनम् । किं क्षणवेदनम् । अस्तमितपूर्वापरभाववस्तु-
वेदनं वा क्रियावेदनं वा(१) तदुभयसंसर्गवेदनं वा । नाद्यान्त्यौ ।
असिद्धेः । नापरौ । तयोः स्थिरत्वात् । नानाक्षणवर्तिनो घटादय

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रमाणेन तदवच्छेदक उपाधिरपि कश्चित् विषयीकर्तव्यः, स च प-
रिगणितपदार्थ एवान्तर्भवविषयतीति न तदनुरोधेन पदार्थान्तरस्वी-
कार इति भावः । पूर्वपक्ष्याह—क्षणवेदनमिति । प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमा-
णमिति भावः । प्रत्यक्षस्यालम्बनं पृच्छति—किमिति । अस्तमितेति । पूर्वा-
परभावः कार्यकारणभावः । तथा च तस्य न किञ्चित् कारणं न वा
किञ्चित् कार्यं तादृशस्य जगद्विलक्षणस्य वस्तुनो वेदनमित्यर्थः । यद्वा
स्वसमानकालीनकादाचित्काभावप्रतियोग्यसमानकालीवस्तुवेदनमि-
त्यर्थः । क्रियावेदनमिति । सूर्यादिस्पन्दवेदनमित्यर्थः । तत्कार्येति । क्रियाकार्यौ
विभागस्तस्य प्रागभाववेदनमित्यर्थः । तत्संसर्गेति (२) क्रियाविभागप्रा-
गभावयोर्यः संसर्गस्तद्वेदनमित्यर्थः । नाद्यान्त्याविति । न जगद्विलक्षणं वस्तु
न वा क्रियया सह विभागप्रागभावस्य संसर्गः केनचिन्मानेन विष-
यीक्रियते इत्यर्थः । तयोरिति । क्रियातज्जन्यविभागप्रागभावयोरित्यर्थः ।
ननु यदि क्षणवेदनं नास्ति तदा नानाक्षणवर्तिनो घटादय इतिविशि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानं पृच्छति—सत्यं किं पुनरिति । अस्तमितेति । स्वसमानकालीनप्रागभा-
वप्रतियोग्यसमानकालीनवस्तुवेदनमित्यर्थः । क्रिया स्पन्दः तत्कार्यौ
विभागः । असिद्धेरिति । तादृशे वस्तुनि मानाभावात्प्रत्यक्षस्येन्द्रिय-
सम्बन्धाधीनत्वात् उत्तरकाले विषयस्यासत्त्वात् तस्य च वर्तमाना-
र्थप्राहित्वात् नाप्यनुमानं व्याप्तेरासिद्धेरित्यर्थः । ननु क्षणवेदनस्य न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यथाश्रुते व्योमादावतिप्रसङ्गोऽत आह—स्वसमानेति । तदुभ-
यसंसर्गस्य तदुभयरूपत्वे तयोः स्थिरत्वादित्येव दूषणमतिरिक्तत्वे
च तुल्य एवाद्यन्तयोर्दोष इत्यभिप्रेत्यासिद्धिं विवृणोति—तादृश इति ।

(१) नत्कार्यप्रागभाववेदनं वा तत्संसर्गवेदनं वेत्येवं पाठः कण्ठाभरणाक्षिप्तमतः ।

(२) तदुभयसंसर्गेति पाठ आदर्शमूलसम्मतः ।

इति प्रत्यक्षादेव क्षणनिरीक्षणमस्तीति चेन्न, क्रमिकसंयोगविभा-
गाद्युपाधित एव तत्प्रतीतेः । अनुमानादस्तीति चेन्न, लिङ्गा-
भावात् । क्षणप्रयोगात्तदनुमानमस्तीति चेन्न, निरूपिते वस्तु-

न्यायलीलावतीकृष्ठाभरणम्

ष्टानुभवाधीनोऽभिलाप एव न स्यात्, तथा च प्रत्यक्षादेव क्षणवेदनं
कार्येण कारणमपीन्द्रियसन्निकर्षाद्युपेक्ष्यत इत्याह—नानेति । अयं
विशिष्टानुभवः क्रमवत्संयोगविभागव्यवच्छेदं घटस्य विषयीकरोति
न तु त्वदभिमतं क्षणं तत्काले सन्निकर्षाभावात्, तदनन्तरं च विष-
यस्थैवाभावात् सम्बद्धवर्त्तमानस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वात् प्रतीतेरन्यथो-
पपत्त्या प्रत्यक्षसामान्यन्तरकल्पनस्याप्यनवकाशादित्यभिप्रायेणाह—
क्रमिकेति । ननु आनुमानिकं क्षणवेदनं स्यादित्यत आह—अनुमानेति ।
क्षणमात्रस्थायिना व्याप्तिग्रहाभावात् पक्षधर्मनाग्रहाभावात् व्याप्तः
पक्षधर्मो लिङ्गं प्रकृते न सम्भवतीत्याह—नेति । ननु क्षणपदं कस्य-
चित् वाचकं पदत्वात् गवादिपदवदित्यनुमानं स्यादित्याह—क्षणेति ।
यदि पदं प्रयुज्येत तदा लिङ्गं भवेत् प्रयोगश्च सङ्केतग्रहाधीनो न क्ष-
णपदार्थोपस्थितिं विनात्यन्योऽन्याश्रय इत्याह—नेति । ननु शब्दोऽर्था-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लिङ्गभावेन क्षणे मानत्वं येन विषयाज्ञाने तदज्ञानात् क्षणानुमितिः
स्यात् किं तु घटज्ञानवत् स्वरूपसदेव मानमित्याह—नानेति । उक्त-
युक्त्या न क्षणिकस्य प्रत्यक्षत्वमिति क्रमिकविशिष्टसंयोगादिरूपाधि-
रेव तद्विषय इत्याह—क्रमिकेति । लिङ्गाभावादिति । व्यापकानिरू-
पणे व्याप्त्यज्ञानादित्यर्थः । अतिरिक्तं च वैशिष्ट्यं त्वया नाभ्युपेयत
इति भावः । क्षणप्रयोगादिति । नयनाद्यात्मकव्यवहारस्य क्षणेऽसम्भ-
वात् क्षणशब्दप्रयोगस्तत्र मानमित्यर्थः । निरूपित इति । विषये निरूपि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा च विषयाज्ञाने क्षणवेदनस्याज्ञानात् न लिङ्गत्वमिति भावः ।
स्वरूपासिद्धिदेशनाभ्रमं चारयति—व्यापकेति । व्यापकस्य क्षणस्या-
ज्ञाने व्याप्त्यज्ञानादित्यर्थः । ननु कर्माणि विभागप्रागभावस्य यद्वैशि-
ष्ट्यं तत्प्रतीतमेव व्यापकं भविष्यतीत्यत आह—अतिरिक्तं चेति । भट्टैः

नि क्षणशब्दप्रयोगः, तस्माच्च तदनुमानमितीतरेतराश्रयात् । न च प्रत्यक्षानुमानयोरभावे मानान्तरावकाशः । ततो मानाभावास्त्येव क्षणिकः क्षणः इति । किं तदा तद्व्यपदेशबीजम् । ज्ञानविशेषः । कस्तस्य विषयः । कर्मरूपं(१) तज्जनित(२)विभागप्राग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पक्षिर्वा क्षणवेदकोऽस्तु इत्यत आह—न चेति । तन्निरासप्रमाणावष्टम्भोऽत्र मूलम् । सिद्धान्ती स्वपक्षमुपसंहरति—तत इति । क्षणिकपदार्थान्तरावच्छेद्यः क्षणः कालोपाधिविशेषो नास्तीत्यर्थः । पूर्वपक्षी पृच्छति—किमिति । न हि व्यपदेशोऽप्यपह्नोतुं शक्य इति भावः । उत्तरं ज्ञानविशेष इति । कस्तस्येति । ज्ञाने विषय एव विशेषो न च तादृशो विषयस्त्वयाऽभ्युपगम्यत इति भावः । उत्तरं कर्मस्वरूपमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ते शब्दप्रयोगरूपव्यवहारनिरूपणं ततश्च विषयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नास्त्येवेति । क्षणव्यवहारहेतुः क्षणिकार्थो नास्त्येवेत्यर्थः । कारणमात्रप्रश्नस्यातितुच्छतयाऽसाधारणकारणं पृच्छति—किं तदेति । अन्यासाधारणकारणाभावात् क्षणशब्द एव तदनुमापक इति भावः । उत्तरं—ज्ञानविशेष इति । क्षणव्यवहारे व्यवहर्त्तव्यज्ञानविशेषः कारणमित्यर्थः । विषयविशेषनियतस्य ज्ञानस्य व्यवहाराविशेषजनकत्वमिति विषयविशेषं पृच्छति—कस्तस्येति । उत्तरं कमेति । आक्षिपति—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परमतिरिक्तं वैशिष्ट्यं तत्राङ्गीक्रियते न तु क्षणरूपातिरिक्तपदार्थवादिना त्वयाऽपीत्यर्थः । यैरप्यङ्गीक्रियते तैरपि नित्यमिति न तस्य क्षणिकत्वमिति भावः । केचित्तु न व्यापकनिरूप्यं व्याप्तिवैशिष्ट्यं ब्रूमः किं त्वतिरिक्तमेव व्यापकनिरूप्यं तदित्यत आह—अतिरिक्तं चेति । अर्थो भावश्च पूर्वोक्त एवेति वदन्ति । एवं चेयं फक्किा किमिति नन्तरमत्र तु तल्लिखनं प्रमादा(३)दिति मिश्राणां लिखनं चिन्त्यम् ।

अन्त्यशब्दस्य क्षणिकस्य स्वीकारात् सामान्यनिषेधोऽयुक्त इत्यत आह—क्षणव्यवहारहेतुरिति । पूर्वोक्ते(४)रिति शेषः ।

(१) 'कर्मस्वरूपम्' । (२) तज्जन्त्येति कण्ठाभरणधृतं पाठः ।

(३) प्रमादिकं तल्लिखनमिति पाठान्तरम् । (४) पूर्वोक्तयुक्तेरिति पाठान्तरम् ।

भावादिरूपश्चोपाधिः । केवलेऽपि तर्हुपाधानुपाधिमति च तद्व्यव-
हारप्रसङ्गः । विशिष्टमिति चेन्न । किं वैशिष्ट्यं, ज्ञानविशेषस्तस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अतिप्रसङ्गवारणाय तस्यावच्छेदकमाह—तज्जन्येति । मिलितौ द्वौ
विषयौ न च तयोरन्यदा सत्त्वमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु
विशकलिताभ्यां कर्मविभागप्रागभावाभ्यां यदि क्षणव्यवहारः स्यात्
तदा तदवस्थ एवातिप्रसङ्ग इति विशिष्टे तदुभयविषयत्वं वाच्यं
वैशिष्ट्यं चातिरिक्तं त्वया नाभ्युपगम्यत इति एकग्रन्थेन पूर्वप-
क्षवाद्याह—केवल इति । किं वैशिष्ट्यमित्यन्तेन । सिद्धान्त्याह—ज्ञान-
विशेष इति । विलक्षणज्ञानमेव वैशिष्ट्यं न तु पदार्थान्तरं क्लृप्तस्य ज्ञा-
नस्यैव विशिष्टव्यवहारार्पकत्वे सम्भवति पदार्थान्तरकल्पनाया
गौरवपराहतत्वादिति भावः । एवं च ज्ञानविशेषं स्पन्दविभागप्राग-
भावौ च विषयीकुर्वत्तज्ज्ञानं विशिष्टव्यपदेशं करोति । स च ज्ञान-
विशेषो विशिष्टव्यवहारान्यथानुपपत्त्या सिद्धो जीवनयोनियत्न इव

न्यायलीलावतीप्रकाशः

केवलेऽपीत्यादि किं वैशिष्ट्यमित्यन्तेन । केवल उपाधौ विभागप्रागभावादि-
मात्रज्ञाने उपाधिमति च केवलकर्ममात्रज्ञाने च सति क्षणव्यवहारप्र-
सङ्ग इत्यर्थः, अक्षादिपदवत् क्षणशब्दस्य नानार्थत्वापत्तिश्चेति भावः ।
ननु विभागप्रागभावादिविशिष्टं कर्म तद्विषय इति नोक्तो दोष इत्या-
ह—विशिष्टमिति । वैशिष्ट्यमन्यत्र विशेषणविशेष्यसम्बन्धः, स चात्र
नास्तीत्यभिप्रेत्याह—किमिति । ज्ञानविशेष इति । विजातीयज्ञानमि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

[उत्तरमित्यनन्तरं ददातीति शेषः । एवमग्रेऽपि । (१)] अक्षादिपदवदिति ।
स्वजन्यविभाग (प्राग?) भावादिलक्षणार्थभेदादिति भावः । विजातीयं
ज्ञानमिति । क्षणमात्रस्थायिपदार्थाभावाद्विजातीयं ज्ञानमेव सार्वलौ-
किकक्षणव्यवहारहेतुरिति भावः । एतेन ज्ञानस्यापि व्यवहाराविशे-
षजनकतानियामको विषयविशेष एवेति विषयविकल्पस्तदवस्थ इति
परास्तम् । वैजात्यस्यैव व्यवहाराविशेषौपयिक (?)त्वात् । ननु व्यव-
हर्त्तव्यज्ञाने विषयात्मक एव विशेषो व्यवहारौपयिक इत्यत आह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । तच्च स्वसामान्यधीनं कदाचिदेव तथा च विजातीयज्ञान-
विशेषविषयौ कर्मतज्जन्यविभागप्रागभावौ क्षणशब्दप्रयोगविषयः, क्ष-
णशब्दप्रयोगरूपश्च व्यवहारो ज्ञानविशेषविषयताप्रतिसन्धायकज्ञा-
नविशेषादित्युक्तं भवति । यत्तु ज्ञानं विशिष्यतेऽनेनेति ज्ञानविशेषो
विषयविशेष एव तथा हि यदि विशिष्टमतिरिक्तं न स्यात् तदा स-
मूहालम्बनाविशेषो विशिष्टबुद्धेः स्यात् स च विषयविशेषोऽन्योन्या-
भावविशेष एव, अभावत्वेनैवाभावज्ञाने प्रतियोगिधीः कारणमिति
तदभावेऽप्यभावो भासत एवेत्युक्तम् । तन्न, वैशिष्ट्यमात्रस्यात्राप्रस्तुत-
त्वेनानिर्वचनात् क्षणव्यवहारहेतुज्ञानविषयस्य तद्विशेषस्यैव स्वरूप-
कथनात् समूहालम्बनाच्च विशिष्टज्ञानस्य विशेषः कारणकृतः कार्य-
कृतः प्रकारकृतो वेति वैशिष्ट्याख्ये विशिष्टज्ञानविषयविशेषे माना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्षणशब्दप्रयोजकरूपश्चेति । विजातीयज्ञानविषयतापञ्चकर्मविभाग(प्राग?)
भावयोर्व्यवहर्त्तव्यतया ज्ञानस्यापि व्यवहर्त्तव्यकोटिप्रवेशात्तद्विषय-
कज्ञानादेव व्यवहार इति व्यवहर्त्तव्यज्ञाने विशेषो विषयकृतोऽस्त्ये-
वेत्यर्थः । यद्यपि सम्बन्धस्थानीयं ज्ञानं नाना(१)क्षणवृत्ति तथापि
सामग्रीविशेषप्रसूततया व्यवहारविशेषार्थकमिति भावः । यदि विशि-
ष्टमिति वैशिष्ट्यमित्यर्थः । स चेति । अतद्व्यावृत्तिरूप इत्यर्थः । नन्वेवमद-
ण्डिज्ञाने दण्डिज्ञानं दण्डिज्ञानं चादण्डिज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यत
आह—अभावत्वेनैवेति । वैशिष्ट्येति । तथा चार्थान्तरमिति भावः । यद्यपि
सामान्यनिर्वचनमपि विशेषपरमेवेति नार्थान्तरं तथाप्यभावप्रत्यक्षमात्रं
प्रत्येव प्रतियोगिधीः कारणमिति तदभावे तन्न भासेत(२) किं च तदा-
दायापि समूहालम्बनसम्भवान्न तद्भेदकतया तत्सिद्धिः । सिद्धौ वा
तस्यान्योन्याभावात्मकस्य नित्यतया न क्षणव्यवहारहेतुत्वम्, अन्यथा
कोऽपराधः कर्मविभागप्रागभावादीनामित्यत्र तात्पर्यम् । कथं तर्हि
समूहालम्बनविशिष्टज्ञानयोर्भेद इत्यत आह—समूहालम्बनाच्चेति । कारणं
विशेषज्ञानं कार्यमतद्व्यावृत्तिबोधः । एतदुभयमपि कार्यतावच्छेद(३)
काधीनमित्यरुचेराह—प्रकारकृत इति । विशिष्टज्ञाने दण्डः प्रकारः समूहा-

(१) 'नान्य' (२) 'भासेते' ।

(३) 'कारणतावच्छेदके'ति द्वितीयादर्शपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

चान्यदाभावान्न व्यवहारः । तदभावश्च तत्सामग्रीविरहात् ।

रवेः स्पन्दः क्षणस्तस्य नानाक्षणविशिष्टता ।

क्रमिनानाविधोपाधिसम्बन्धः परिकीर्त्यते ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

श्वासप्रश्वासान्यथानुपपत्त्येत्युक्तं भवति । तस्य चेति । वैशिष्ट्याख्यज्ञान-
विशेषस्येत्यर्थः । ननु कथमन्यदा तदभाव इत्यत आह—तदभावश्चेति ।
आत्ममनोयोगविशेषोपहिता तत्सामग्न्यपि भिन्नैवेत्यर्थः । यत्तु वै-
शिष्ट्यमतद्व्यावृत्तिरेव ज्ञानविशेषपदेनोक्ता तदनङ्गाकारे च विशिष्ट-
ज्ञानात् समूहालम्बने विशेषो न भवेदिति केषांचिद्व्याख्याने कैश्चिद्वै-
शिष्ट्यमात्रस्याप्रस्तुतत्वात् समूहालम्बनाच्च विशिष्टज्ञानस्य कार-
णकृतः कार्यकृतः प्रकारकृतो वा विशेष इत्यादिदूषणमुक्तम् । तन्न, वै-
शिष्ट्यस्य क्षणव्यवहारोपपादकत्वेनैव प्रस्तुतत्वात् समूहालम्बनात्
प्रकारादिकृतो विशेषो न स्यादित्यापादने प्रकारादिकृतो विशेषस्तत्रे-
त्युक्तत्वात् दण्डपुरुषसंयोगा इत्यत्र दण्डत्वादिकं दण्डी पुरुष
इत्यत्र दण्डत्वमिति वैशिष्ट्यविषयतामन्तरेण न स्याद्वैचित्र्यमि-
त्येवापादितं तत्र च प्रकारकृतो भेद इत्युक्तमभिधानम् । न च वै-
शिष्ट्याख्ये मानाभावः, अन्योऽन्याभावस्य सर्वाभ्युपगतत्वात् स
एव तद्व्यावृत्तिस्तदुक्तमाचार्येण—तद्व्यावृत्तिवैशिष्ट्यमिति । विकीर्ण-
मर्थं कारिकाभिः सङ्गमयति—रवि(वे ?) रिति । क्षण इति । क्षणा-
वच्छेदक उपाधिरित्यर्थः । विभागप्रागभावादिविशिष्ट इति शेषः ।
ननु तत्रैव कथं क्षणचतुष्टयावस्थायित्वव्यवहार इत्यत आह—त-
स्येति । क्रमवत्संयोगादिसम्बन्ध एव स्पन्दस्य नानाक्षणवैशिष्ट्यमि-
त्यर्थः । असम्बद्धेषु तत्त्वेषु स्पन्दविभागप्रागभावादिषु ज्ञानमेव सम्ब-
न्धफलार्पकं विशिष्टव्यवहारजनकमित्यर्थः । ननु ज्ञानं सम्बन्धफलं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावाच्च । अन्येदेति । केवलोपाधिज्ञानकाले केवलोपाधिमज्ज्ञानकाले
चेत्यर्थः । रवेः स्पन्द इति । विभागप्रागभावाद्युपाधिविशिष्ट इति शेषः ।
केवलस्पन्दस्यानेककालवृत्तित्वात् । नन्वेवं रविस्पन्दे कथं क्षणच-
तुष्टयस्थायित्वव्यवहारस्तत्रैव तद्वृत्तेरित्यत आह—तस्येति । क्रमवद्वि-

असम्बद्धेषु तत्त्वेषु ज्ञानं सम्बन्धवत्पुनः ।
स्वभावनियमेनैव तत्सम्बन्धफलार्पकम् ॥
अतिप्रसङ्गदोषस्य निराकरणकारणम् ।
वैशिष्ट्यमिति निर्व्यूढं तदेवात्र व्यवस्थितम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विशिष्टव्यवहारं कथमर्पयेदत आह—स्वभावेति । सम्बन्धवदिति ।
यथा सम्बन्धस्य विशिष्टव्यवहारार्पकत्वे स्वभावो नियामकस्तथा
ज्ञानविशेषस्यापीत्यर्थः । सम्बन्धफलार्पकं ज्ञानमेव वैशिष्ट्यं निर्व्यू-
ढमित्यग्रिमकांशेनावयः । ननु ज्ञानमेव वैशिष्ट्यमित्यश्रुतकल्पनमत
आह—तदेवात्रेति । अतिप्रसङ्गदोषनिराकरणे प्रकारान्तरानुपपत्त्याऽत्र
सिद्धान्ते तदेव व्यवस्थितं तद्व्यवस्थापितमित्यर्थः । एकदेशिनः
सूत्राविरुद्धं युक्तिसिद्धमभ्युपगच्छन्तो नापसिद्धान्तेन दूष्यन्त इति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भागप्रागभावाद्युपाधिचतुष्कसम्बन्धात्तत्र क्षणव्यवहार औपचारिक
इत्यर्थः । अतिरिक्तक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र क्षणिकव्यवहार औपचारिक
इत्यभ्युपेयं तत्रैव तदवृत्तेरिति भावः । ननु विशिष्टव्यवहारस्यान्य-
त्र सम्बन्धजन्यत्वाद्ज्ञानविशेषो न तद्धेतुरित्यत आह—असम्बन्धेष्विति ।
यथा विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धो वैशिष्ट्याख्यः फलं विशिष्टव्यवहारं
जनयति, तद्वत्सम्बन्धेष्वपि वस्तुषु स्पन्दविभागप्रागभावादिषु ज्ञानमेव
विजातीयं सम्बन्धफलं विशिष्टव्यवहारं जनयतीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गेति ।
यथा अतिरिक्तमपि वैशिष्ट्यं स्वविशिष्टव्यवहारं वैशिष्ट्यान्न जनय-
ति तत्रैव तदवृत्तेः, किं तु स्वभावादेव, अत एव नातिप्रसङ्गः, तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लम्बने सोऽपि विशेष्यीभूय(१)भासते । प्रकारत्वं च ज्ञाननिरूपितः
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तत्र च नियामकं जनकीभूतज्ञानविषयत्वमिति
दिक् । औपचारिक इति । इदमापाततो वस्तुतः सूर्यकर्मापि स्वस्मिन्
वर्तत एवेति प्रतीतिबलादेवोपेयं प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् । संयोगसमवाया-
भ्यामेव हि स्वाधारत्वं स्वस्य विरुध्यते(२), अत एव घटात्यन्ताभा-

स्वविषयेणोपाधिना तद्वता वा सहकृतं क्षणज्ञानं विशिष्ट-
व्यवहारसमर्पकम् । यदा तु तदुभयसहकारिसम्पन्नं न भवति तदा
केवलव्यवहारं करोति न विशिष्टव्यवहारमिति ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः । कारिकात्रयार्थं निष्कृष्य दर्शयति—स्वविषयेणेति । उपाधिना
प्रागभावादिना । तद्वता स्पन्देन । वाकारः समुच्चये, उपाध्युपाधिम-
तोर्गुणप्रधानभावं प्रत्यनास्थायां वा । तथा च स्पन्दविभागप्रागभा-
मसमसमयोत्पन्नज्ञानाधीनः क्षणव्यवहार इत्यर्थः । तदुभयेति । यदा
स्पन्दमात्रं विभागप्रागभाववैशिष्ट्याख्यज्ञानाभ्यां सहितं न भवती-
त्यर्थः । एवं च सति एकस्मिन् क्षणे नानाकर्म्मण्ययादाय नानाक्षण-
व्यवहारः स्यात्, नानोपाधिघटितत्वे क्षणपदस्य नानार्थतापत्तिः, ज्ञा-
नानुल्लेखे क्षणानुल्लेखापत्तिः, इदानीमिदानीमिति प्रतीत्यापत्तिश्च—इत्या-
द्युत्तानदूषणमपास्तम्, स्वजन्यविभागप्रागभावसहकृतरविस्पन्दत्वे-
नानुगमात् वैशेषिकमते समवायानुल्लेखेऽपि विशिष्टप्रतीत्यभ्युपगमात्
ज्ञानविशेषस्य च सम्बन्धस्थानीयत्वात् इदानीमिदानीमित्यस्य प्र-
सङ्गकाभावात् प्रलये च ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिरविस्पन्दस्य सत्त्वात्
सर्व्वदा क्षणव्यवहारानुपपत्तिर्ज्ञानविशेषविरहादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञानविशेषोऽपीत्यतोऽत्र दर्शने प्रकृते तदेव वैशिष्ट्यमिति निर्व्यूढम-
वधारितम्, व्यवस्थितं स्थिरीभूतमित्यर्थः । एतेन सम्बन्धसादृश्यात्
न कथं तत्फलजनकं ज्ञानं न ह्यन्यसादृश्यादन्यकार्थ्यमन्यस्माद् भवती-
त्यपास्तमिति भावः । तद्वता वेति । वा शब्दः समुच्चये अनास्थायां वा ।
उपाधितद्वद्बुद्धेर्विशिष्टव्यवहारजनकत्वे किमुपाधिविषयत्वं तन्नं त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वे घटो नास्तीति प्रतीतिः सार्वलौकिकीति रहस्यम् । एतेनेति । ज्ञान-
स्यैव सम्बन्धत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । अनास्थायां वेति । विश्वविलक्षणज्ञान-
स्यैवातिप्रसङ्गभङ्गकत्वे (१) विषयावच्छेदमन्तरेण ज्ञानानिरूपणे वि-
षयस्य निरूपकतायामनास्था द्रष्टव्या । ननु ज्ञानेऽपि कारणं शब्द

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्विषयत्वं वेत्यत्रानास्थेत्यर्थः । ननु क्षणव्यवहारोऽनुगतोऽननुगते-
नोक्तनिमित्तेन निर्वाहयितुमशक्यः कर्मेवानुगतं तत्तदुपाधिविशिष्टं
तन्निमित्तमित्यपि न युक्तम्, तथापि विशेषणांशाननुगमेन विशिष्ट-
स्याननुगमात् । यच्च क्षणवेदनं न क्षणे मानं क्रियादेः स्थिरत्वेना-
तद्विषयत्वात् अस्तमितपूर्वापरभावस्य च वस्तुनस्तद्विषयस्यासिद्धेः
क्षणव्यवहारश्च तत्र न मानमन्योन्याश्रयादित्युक्तं तन्न क्रियादेरक्ष-
णिकत्वेऽपि परस्परोपश्लेषेण व्यवहारगोचरत्वात् न ह्युक्तयोर्द्वयोः
क्षणान्तरसम्बन्धः अन्यतरवैकल्पात् । नाप्यन्योन्याश्रयः । व्यवहारो हि
ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा । नाद्यः, न हि ज्ञाने निरूपिते विषयनिरूपणं कि-
न्तु ज्ञानमेव तथा । नान्त्यः, शब्देन स्वकारणज्ञानाक्षेपात् ज्ञानमेव
विषयसिद्धिरिति तवाप्यनुमतमन्यथा कापि किं चिन्न सिद्धेत् । कार-
णं च तत्र पूर्वपूर्वसंस्कारसहितं प्रत्यक्षमेवान्यद्वेत्यन्यदेतत् कार्यस्य
सम्प्रतिपत्तेः । यदपि विषयस्याऽतथात्वेऽपि ज्ञानविशेषात् क्षणव्य-
वहार इति तदसत् । ज्ञानोल्लिखितविषयानादरे बाह्यापलापापत्तेः ।
न च बाधाबाधाभ्यां व्यवस्था बाधस्यापि प्रमात्वेन तद्विषयेऽप्यना-
श्वासात् । नापि ज्ञानविशेषो वैशिष्ट्यं ज्ञानानुल्लेखे क्षणोल्लेखानुप-
पत्तेः । नापि स्वविषयेण सहकृतं ज्ञानं विशिष्टव्यवहारे हेतुर्ज्ञानेन
व्यवहारजनने स्वविषयानपेक्षणात् अनागतादौ व्यभिचारात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एवेत्यन्योन्याश्रय एवेत्यत आह—कारणं चेति । ‘तत्र’ शब्दकारणे ज्ञाने ।
कार्यस्येति । (१) ज्ञानोल्लिखितेति । विजातीयज्ञानविशेषेणैवापुरस्कृतविष-
येन व्यवहारसिद्धौ बाह्यापलापापत्तेरित्यर्थः । बाधस्यापीति । तत्रा-
प्यवास्तवेनैव (२) विशेषेण तदभावव्यवहारसम्भवादिति भावः ।
ननु संयोगादिवत् ज्ञानविशेषोऽपि सम्बन्धतया व्यवहर्त्तव्यकोटि-
प्रविष्ट एवेति न विषयापलाप इत्यत आह—नापीति । विजातीय-
ज्ञानस्वीकारे च चाक्षुषत्वादिना सङ्करः खण्डप्रलये च ज्ञानाभावात्
क्षणिक (३) व्यवहारानापत्तिरित्यपि बाधकं द्रष्टव्यम् । स्वविषयेणेति ।

(१) शब्दलक्षणकार्यस्येत्यर्थ इत्यधिकः पाठो द्वितीयादर्शपुस्तके ।

(२) ‘प्यवान्तरेणैव’ । (३) ‘क्षण’ ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अत्राहुः । स्वजन्यविभागप्रागभावसहितं कर्मैव क्षणः प्रलयेऽप्यणुकर्म-
णः सत्त्वात् । यद्यपि कर्मविभागप्रागभावयोः स्थायित्वमेव तथाप्यु-
क्तद्वयावच्छेदो न क्षणान्तरेऽन्यतरवैकल्पादिति नातिप्रसङ्गः । न च
स्वरूपमेव तयोः सम्बन्धस्तच्च स्थिरमेवेति युक्तम्, सम्बन्धातरं वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा च न बाह्यापलापापत्तिरिति भावः । स्वजन्येति । यद्यपि स्वना-
श्यसंयोगसहितविभागादेरिति (१) विनिगमकाभावेन क्षणव्यवहारहेतु-
त्वमित्यननुगम (२) स्तथापि स्वजन्यविभागपदं (३) चरमकारणमा-
त्रपरं तेन स्वकार्यप्रागभावोपहितं चरमकारणं क्षण इत्यर्थः । चर-
मकारणं विभागे कर्म पूर्वसंयोगनाशे विभागः । सति कर्मणि (४)
संयोगनाशः सति तन्नाशे उत्तरसंयोगे कर्म । प्रागभावश्च भावस्या
भावो ध्वंसस्य (भाव) रूपः प्रतियोगीत्यन्यदेतत् । न च विभागप्रा-
गभावो (५) पहितकर्मत्वादिना भाने उक्तानुगतरूपाभावात्कथं क्ष-
णव्यवहार इति वाच्यम्, प्रातिस्विकरूपेणैव ज्ञानस्य व्यवहारका-
रणत्वात् उक्तस्य प्रकारस्य स्वरूपसत एव विषयत्वानुगमकत्वात् ।
न चैकस्य कर्मणो विभागतदभावोपधानं विरुद्धं समयभेदेन वाच्यम् ।
तथा चान्योन्याश्रयः सति तदुपधाने क्षणरूपसमयभेदात्सति च स-
मयभेदे तदुपधानादिति वाच्यम्, विभागाभावोपहितकर्मान्तराव-
च्छिन्नकालभेदेन विभागतदभावापधानादेव तत्रापि कर्मान्तरमेवा-
वच्छेदकम्, अनवस्था च प्रामाणिकी न दोषाय । यद्वा विभागकालान्य-
कालस्यैव विभागप्रागभावोपधानावच्छेदकत्वं न तु क्षणस्य । न चोत्तरका-
लमपि विभागप्रागभावोपधानापत्तिस्तदा तत्कर्मण एवाभावात् । त-
त्कर्मत्वसमानाधिकरणस्यैवोक्तस्य नियामकत्वात् । अत एवावयवा-
भावेन संयोगान्तरावच्छेदेनाकाशे संयोगवृत्तावपि द्विष्टतयाऽवच्छे-
दकसंयोगस्यान्यत्र वृत्तावपि नावच्छेद्यवृत्तिः, तत्समानाधिकरण-
स्यैव संयोगस्यावच्छेद्यसंयोगवृत्तिनियामकत्वादिति । सम्बन्धान्तर-
मिति । न च योग्यतावच्छेदकरूपालाभः विभागकालान्यकालीन-
त्वस्य कर्मणि तन्निष्ठविभागप्रतियोगित्वस्य प्रागभावे तथात्वात् । यो-

(१) 'देरपि' । (२) 'त्यनुगम' । (३) स्वकार्यमात्रपरं कर्मपदमित्यधिकः पाठो
द्वितीयादर्शपुस्तके । (४) संयोगे पूर्वैत्यधिकः पाठः द्वितीयपुस्तके । (५) 'गाभावो' ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ना विशिष्टधीजननयोग्यत्वरूपस्य तस्य क्षणिकत्वात् । न वान्यतर-
वैयर्थ्यं नाप्यननुगमः । न चैवमेकक्षण एव नानाक्षणव्यवहारप्रसङ्गः
नानाकर्मणामेकदाप्युत्पत्तेरिति युक्तम्, एकस्मिन् क्षण इति ह्येकस्मि
न्नुत्तरूपे कर्मणि वा तदेकावच्छिन्ने काले वा । आद्ये आपादकाभावः ।
नान्त्यः, विशेषणभेदेऽपि विशेष्यस्याभेदात् । अन्यथानेकदण्डादिम-
तश्चैत्रस्यापि नानात्वापत्तेः । नानाक्षणवृत्तिर्व्यवहारः क्षणघटितकाष्ठा-
मुहूर्त्तादिव्यवहारश्च क्रमिकक्षणानेवादाय, इदानीं स्वजन्यविभागप्रा-
गभावसहितं कर्मेत्यादि तु कर्मान्तरावच्छिन्नं कालमादायेति नात्मा-
श्रयः । यद्वा रूपवति रूपमितिवत् तदुपलक्षित एव काले तद्वृत्तिः
न हि तद्रहिते । तन्न, विरोधात् । न चैवमिदानीमिदानीमिति स्यात्
विशिष्टस्येदानीमर्थस्यैकत्वादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ग्यता च प्रत्ययोपहितैव सम्बन्धः स्वरूपयोग्यतामात्रस्यान्यदापि
सत्त्वेनातिप्रसङ्गादिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । एवं सति प्रतीतेः प्र-
तीत्यविषयत्वेन तदन्यत्वेन (१) सम्बन्ध (२) विषयकत्वप्रसङ्गात् त-
दजन्यत्वप्रसङ्गाच्च । तस्माद् द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणं सम्बन्धिद्वयमेव
सम्बन्धः । यच्च ज्ञानं वर्त्तमानत्वेन तदुभयमवगाहते, तत् क्षण-
व्यवहारे हेतुः । तदुभयजन्यं सत्तद्विषयकमेव वा ज्ञानं तथा । तदुभया-
सहकृतमित्यत्रापि सहकारिपदार्थौ निरुक्तान्यतरात्मक एव वाच्यः ।
तथा चोपलक्षणीभूतज्ञानविषयतापर्याप्त्यधिकरणं काल एव क्षण
इति दिक् । क्षणिकत्वात् । ज्ञानोपधानीभूय क्षणव्यवहारे हेतुत्वादित्यर्थः ।
आपादकाभाव इति । नानाकर्मात्मनो नानाक्षणस्यैकदा वृत्तावप्येक-
स्मिन् कर्मणि नानाक्षणव्यवहारे आपादकाभावः इत्यर्थः । विशेषणभेदे-
ऽपीति । विशेषणभेदस्याप्रयोजकत्वादुपाधिविशिष्टकर्मावच्छिन्नकाल-
त्वेनैव क्षणव्यवहारगोचरत्वात् । तथा चापादकाभावः प्रकृतेऽपीति भा-
वः । विशिष्टस्येति । विशिष्टाविशिष्टभेदेन भवत्येव इदानीं काल इति प्रती-
तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अस्मिन् काले अयं काल इति प्रत्ययो भव-
त्येव । इदानीमिदानीमिति शब्दप्रयोगस्तु न भवति द्वयोरप्यधिक-
करणत्वेनोपस्थित्या आधाराधेयभावाप्रतिपादकत्वादनभिधाननिर-

शक्तिरपि न (१)पदार्थान्तरम् । प्रमाणाभावात्(२) । अर्था-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न च शक्तिरपीति । शक्तिपदवाच्यं वस्तु न पदार्थान्तरमित्यर्थः । कारणत्वस्यैव सामान्यविशेषस्य शक्तिपदार्थत्वादिति भावः । प्रमाणाभावादिति । षट्पदार्थभिन्नत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु बुद्धेः स्वरूपशक्तिर्बुद्धित्वमेव तच्च दाहादाहदशायां तुल्यमिति यदभावाद् दाहाभावस्तदवश्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति सामान्यां सत्यामदाहोऽन्यथानुपपन्न इति पदार्थान्तरत्वेऽर्थापत्तिरेव प्रमाणमिति शङ्कते—अर्थापत्तिरत्रेति । अन्यथानुपपत्तिरर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्या निवर्त्तत इति त्वदभिमतार्थापत्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शक्तिरपीति । यद्यपि मानाभावादिति हेतुराश्रयासिद्धो व्यधिकरणश्च तथापि कारणानि न स्वजन्यानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियभावभूतधर्मवन्ति तथात्वेनाप्रमीयमाणत्वादिति विवक्षितम्, आत्मनि तादृशादृष्टप्रसिद्धेः । अर्थापत्तिरिति । यादृशादेव करतलानलसंयोगादेकदा दाहो दृष्टस्तादृशादेव मण्यादिसमवधाने दाहाभावो दाहप्रयोजकाभावं विनाऽनुपपद्यमानस्तं कल्पयति तेन विना तदभावानुपपत्तेरित्यर्थः । न च प्रतिबन्धकाभावेनान्यथोपपत्तिः उत्तेजके सति प्रतिबन्धकसत्त्वेन तद्व्यभिचारात् । न चोत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावः कारणं तस्य विशेषणविशेष्यतदु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्तत्वाच्चेति तत्त्वम् । ननूक्तहेतोरात्माधिकरणमत आह—व्यधिकरणश्चेति । एवमपि पक्षधर्मताज्ञानाभावादनुमानाभाव इति भावः । कारणानीति । वस्तुमात्रपक्षतायां पण्डापूर्वादौ परकर्त्तृकांशतः सिद्धसाधनोद्भावनापत्तिरिति कारणानीत्युक्तम् । उष्णस्पर्शादिकमादाय बाध इत्यत उक्तं—अतीन्द्रियेति । अदृष्टवदात्मसंयोगमादाय बहुत्र बाध इत्यद्विष्टेति । अव्यासज्यवृत्तित्यर्थस्तेन न भावभूतपदव्यर्थता । प्रतिबन्धकाभावमादाय बाध इति भावभूतेति । न चातीन्द्रियपदेनैव तद्व्यकरणं भट्टमतेऽभावस्यानुपलब्धत्वेनातीन्द्रियत्वादस्मन्मतेऽपि दुरद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भयाभावेष्वनुगतत्वादिति वाच्यम्, विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमेनानुगमात् । न च विशिष्टविरोधित्वमनुगतम्, विरोधो हि न परस्परभावव्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणाद्यभावस्य विशिष्टाभावत्वे तदव्याप्यत्वादतदाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात् । न च व्यासज्यप्रतियोगिकोऽन्य एवाऽभावः, क्लृप्तेनैवोपपत्तेस्तादृशाभावानभ्युपगमादित्युक्तम् । अभ्युपगमे वा केवलप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टतिः

ष्टरूपप्रतिबन्धकाभावस्यातीन्द्रियत्वात् । वस्तुतस्तु(१) अतीन्द्रियत्वं न साक्षात्काराविषयत्वं स्वमतेऽप्रसिद्धेः । नापि लौकिकसाक्षात्काराविषयत्वं परमते प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । किन्तु संयोगादिपञ्चकजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं तच्च सर्वमते सर्वत्राभावे । तथा च मण्याद्यभावव्यावर्त्तनायैव भावभूतपदम् । तथापि गुरुत्वादिकमादायांशतो बाध इत्यत उक्तं—स्वजन्यानुकूलेति । तदर्थश्च स्वनिमित्तकानुकूलत्वमतो न पूर्वदोषतादवस्थ्यम् । न चैवमप्यदृष्टादिकमादायात्मादावांशतो बाध इति वाच्यम्, तदन्यस्यैव पक्षत्वात् । एवमन्यत्रापि यत्र बाधः प्रतिभाति तदन्यस्यैव पक्षत्वम् । यद्व्यदादाय बाधस्तदन्यत्वमेव साध्ये प्रतियोगिविशेषणं वा । न च दृष्टान्ताभाव आत्मनो व्यतिरेकदृष्टान्तस्यैव सम्भवात् । मन्मते घटादेस्तन्मते पण्डापूर्वादेरन्वयदृष्टान्तस्य च सम्भवाच्च । विशिष्टस्येति । प्रतियोगिभेदेनैवाभावभेद इत्यभिमानः । व्यापकत्वमनुमापकत्वमाक्षेपकत्वमर्थापादकत्वम् (२) । एतच्च मतभेदेन । प्रतियोगितावच्छेदकभेदादप्यभावभेद इत्याशयमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति । उत्तेजकाभावप्रतिबन्धकमात्रप्रतियोगिकव्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन हेतुत्वम्, व्यासज्यवृत्ति(३) प्रतियोगिकमण्यभावत्वेन वा । आद्ये दोषमाह—क्लृप्तेनैवेति । प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वेमानाभाव इति भावः । अन्ये त्वाह—केवलेति । उत्तेजकाभावविशिष्टमणिसत्त्वेऽपि घटादिकमादाय तादृशाभावसत्त्वाद्वाहापत्तेरित्यर्थः । एत-

(१) 'वस्तुतोऽती' ।

(२) व्याप्यत्वमनुमापकत्वम् । आक्षेपकत्वार्थो व्यापकत्वमिति पाठो द्वितीयपुस्तके ।

(३) 'वृत्तीति नास्ति द्वितीयपुस्तके ।

पत्तिस्तत्र(१) मानमिति चेन्न, अन्यथैवोपपत्तेः । मणिमन्त्रादि-
ना दाहप्रतिपक्षभूतस्य क्षेत्रज्ञसमवायिनोऽदृष्टभेदस्योत्पादनात् ।
अग्न्यन्तरेणापि तर्हि तस्य पुरुषस्य दाहो न स्यादिति चे-
न्न, प्रतिनियताग्निसाध्यदाहप्रतिपक्षभूतस्यैवादृष्टस्य(२)जननात् ।
औषधि(३)लिप्तकाष्ठादिषु कथमदाह इति चेन्न, तत्राप्यौषधले-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

राभासेत्याह—अन्यथैवेति । अन्यथोपपत्तिमाह—मणीति । प्रतिबन्धकेन
शक्तिविधाते सामाग्न्यन्तरेणाप्रतिहतशक्तिना दाहः सम्भवति दाह-
प्रतिपक्षादृष्टोत्पादे तु तस्य नवस्याग्न्यन्तरेणापि दाहो न स्यादि-
ति शङ्कते—अग्रीति । यथा मानवोऽग्निविशेषस्य शक्तिं प्रतिहन्ति त-
थाऽदृष्टमपि वह्निविशेषसाध्यमेव दाहं प्रतिहन्तीति परिहरति—प्र-
तिनियतेति । काष्ठस्याचेतनत्वात्तत्रादृष्टानुत्पत्तेः कथमदाह इति श-
ङ्कते—औषधेति । न हि स्वनिष्ठमेवादृष्टं प्रतिबन्धकं किन्त्वग्न्यनिष्ठम-
पि तद्वद्देशेनोत्पादितमिति परिहरति—तत्रेति । यत्र काष्ठेऽयमौषध-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वाहापत्तेः । न हि यत्रैकमेव तत्र त्रयमिह नास्तीति न प्रतीयते, तस्य
समुदायविरोधिनो यावत्समुदायिसद्भाव एव विरहादिति भावः ।
अन्यथैवेति । न च शक्तावप्रतीतावेवकारव्यवच्छेद्याभावः, वक्ष्यमाणादृष्ट
विशेषाभावेनोपपत्तेरित्येवंपरत्वात् । मणिमन्त्रादिनेति । उत्तेजके च सति
दाहस्तज्जन्यादृष्टेन समानाधिकरणेन दाहप्रतिपक्षादृष्टनाशात् न तु
तदभावविशिष्टदाहप्रतिपक्षादृष्टाभावः कारणं विशिष्टाभावकारणत्वे
बाधस्योक्तत्वादिति भावः । तत्रापीति । स्वयमौषधलिप्तकाष्ठादावदा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

देवं विशदयति—न हीति । मिश्रास्तु । एकमेवेत्यस्यैकेत्यर्थः(४) तथा
च मन्त्रसंज्ञवेऽपि उत्तेजकाभाव[मणिप्रतियोगिकतादृशाभाव(५)]-
सत्त्वे दाहापत्ते(६)रित्यर्थः । न च मन्त्रप्रतियोगिकतादृशाभावस्यापि
कारणत्वात् कथमेवमिति वाच्यम्, तावत्प्रतिबन्धकप्रतियोगिक-
स्यैवाभावस्य कारणत्वे पूर्वदोषानतिवृत्तेः मन्त्रसत्त्वेऽपि तादृश-

(१) 'क्षेत्रज्ञ' । (२) 'स्योत्पादनात् औ' । (३) 'औषधालि' ।

(४) क्षेत्रलेख्यस्यैकेत्यर्थ इति द्वितीयपुस्तके । (५) [] एतन्मध्यस्थपाठो द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

(६) दाहोत्पत्तेरिति द्वितीयपुस्तके ।

पकारिपुरुषसमवेतादृष्टस्य दाहप्रतिपक्षभूतस्योत्पादनात् । प्रति-
पक्षसन्निधानोत्पादकादृष्टविशेषस्य वा दाहप्रातिकूल्यं, अदृष्टवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

योगस्तत्रादाहः काष्ठप्रयोजनिनामदृष्टादौषधप्रयोगोत्पादितादिति
भावः । ननु शौचाशौचदशायां नैकत्रादृष्टोत्पत्तिः सम्भव-
ति उभयत्र व्यभिचारात् । न वा श्रुतिर्मण्यादिसमवधानस्यादाहज-
नकादृष्टोत्पत्तिप्रतिपादिकास्तीत्यनुशयेनाह—प्रतिपक्षेति । अदृष्टस्य
सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वेन प्रतिपक्षसमवधानं प्रत्यपि अदृष्टस्य
कारणत्वादिति भावः । ननु तददृष्टं पूर्वमप्यासीदिति तदानीमदाहः
स्यादित्यनुशयेनाह—अदृष्टविशेषेति । ननु करतलानलसंयोगं स विशेषो

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हश्चादाहप्रयोजनिनामदृष्टादिति भावः । ननु मण्यादिसंसर्गस्यादृष्ट-
जनकत्वे मानाभावः, भावे वा तज्जनकशौचाचमनादेः साधारणका-
रणस्याप्यन्वयः स्यात् । न चाशुचैरेव तत् कर्त्तव्यं शौचे सति तदभा-
वापत्तेः । शौचाशौचयोरन्यतरानन्वयश्चासम्भावित एव अधर्मरूपत्वे
च तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तिः स्यादत आह—प्रतिपक्षेति । सर्वोत्पत्तिम-
तामदृष्टजन्यत्वात् पूर्वशौचे सत्येव तस्योत्पादनाच्च नोक्तदोष इत्य-
र्थः । नन्वेवमपि तादृशाददृष्टान्मण्याद्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः न ह्य-
दृष्टे सत्यवश्यं प्रतिपक्षसन्निधिरिति नियमः, अग्रिमकाल एव प्रति-
पक्षसन्निधिदर्शनात्तदसिद्धेरभावादित्यत आह—अदृष्टविशेषेति । सं-

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टुतिः

मन्त्राभावसत्त्वादत एवोक्तं न हेति(१) । तत्प्रतिबन्धकप्रतियोगिकता-
दृशातावदभावकारणत्वे च गौरवात् । तदपेक्षया लाघवेन एकस्याः
शक्तेरनुगतविशिष्टाभावस्य वा प्रयोजकत्वकल्पनादिति वदन्ति । एव-
कारणव्यवच्छेद्येत्युपलक्षणम्, अन्यत्वप्रतियोग्यलाभोऽपि द्रष्टव्यः ।
अधर्मेण शौचाशौचान्यतराङ्गकत्वमित्यधर्मरूपतायां बाधकान्तरमाह—
अधर्मरूपत्वे चेति । सर्वोत्पत्तिमतामिति । तथा च प्रतिपक्षसन्निधापकमदृष्टमाव-
श्यकमिति भावः । ननु मण्याद्यप्रयोगकाले तददृष्टसत्त्वेऽपि(२) न
मानमित्यत आह—अग्रिमेति । (३) यद्यपि चिरकालाने एकस्मिन्नेव क

शेषार्जितकरतलानलसंयोगस्य वा दाहप्रतिपक्षत्वम् । स च विशेषो द्राहादाहाभ्यामेव कल्पयिष्यते । विवादास्पदं स्वरूपमात्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

योग्यानुपलब्धिबाधित इत्यत आह—स चेति । दाहप्रतिकूलो विशेष इत्यर्थः । अदाहेनेतिवक्तव्ये दाहग्रहणं दाहानुवृत्तावाकस्मिकादाहात् स्फुटतरो विशेषो गृह्यत इत्येतदर्थम् । न चैवं सति मण्याद्यन्वयानुविधानं न स्यादिति वाच्यम्, संयोगविशेषस्यापि मण्यादिसमवाहितस्यैव दाहप्रतिकूलत्वकल्पनादिति भावः । शक्तावनुमानमाशङ्कते—विवादेति । वह्निर्दाहानुकूलातीन्द्रियाद्विष्टधर्मसमवायी न वेति विप्रतिपत्त्यास्पदमित्यर्थः । अत्राद्येन स्थितिस्थापकेन द्वितीयेनोष्णस्पर्शेन तृतीयेनादृष्टवदात्मसंयोगेन चतुर्थेन विशेषणेनाभावेनान्यथासिद्धिर्निराक्रियते । एतदेव साध्यत्वेन प्रतिजानीते—स्वरूपमात्रेति । स्वरूपमात्रसम्ब-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगे योग्यानुपलम्भात्तदभावः योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन जातेर्योग्यत्वादित्यत आह—स चेति । सत्यपि योग्यत्वे व्यञ्जकाग्रहात्तदग्रह इत्यर्थः । न चैवमसत्यपि प्रतिबन्धके कचिद् दाहः सत्यपि चोत्तेजके दाहो न स्यादिति वाच्यम्, कार्यदर्शनमानकत्वे तस्य सत्येव प्रतिबन्धके उत्तेजकाभावे च तत्कल्पनात् । 'प्रहरं मा दहे' त्यत्र च मन्त्रप्रयोक्तृभिमतः काल एव प्रतिबन्धकः । यद्वा संयोगभेद एव तत्रापि कल्प्यत इत्यर्थः । स्वरूपमात्रेति । एकवृत्तीत्यर्थः । तेनादृष्टवदात्मसंयोगेन नार्था-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रतलानलसंयोगे विद्यमाने प्रतिबन्धकसत्त्वासत्त्वाभ्यामेवमदाहदाहानुपपत्तिस्तथापि वेहेराशुविनाशितया संयोगस्यापि तत्र नानात्वमेव । न च भेर्याकाशसंयोगे चिरकालीने शब्दोत्पत्त्यनुपपत्तिः (१) समर्थनं कथमिति वाच्यम्, तत्रापि विजातीयवायुसंयोगस्यैव तदुपपादकत्वादेवमन्यत्रापि फलबलेन कल्पनीयमिति भावः । प्रहरमिति । न चाभिप्रायस्य विशेषणत्वे तन्नाशे दाहापत्तिरूपलक्षणत्वे वातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तस्य स्वाविषयीभूतप्रहारोपलक्षकत्वात् । आसन्नसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्षकतावदिति भावः । एकवृत्तीति । स्वाश्रयान्योन्या-

सम्बन्ध(१)सापेक्षं जनकत्वात् आत्मवदिति चेन्न, अत एव सं-
स्कारादृष्टसापेक्षत्वप्रसङ्गात् । तत्रात्मत्वमुपाधिरिति चेत्तुल्यं प्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इमेकवृत्तित्यर्थः । * * * भिन्नकारणत्वेन पक्ष इति । तथा च नांशतः
सिद्धसाधनं न च पक्षतावच्छेदकनानात्वे तत् पक्षनानात्वं एव तदौचि-
त्यात् । अत एवेति । जनकत्वादेवेत्यर्थः । तत्रेति । संस्कारादृष्टसापेक्षत्वे सा-
ध्ये इत्यर्थः । प्रकृतेऽपीति । त्वदनुमाने चात्मत्वस्य उपाधित्वात् अदृष्टसापे-
क्षत्वेन सिद्धसाधनमपि द्रष्टव्यम् । संयुक्तसमवायेनादृष्टस्यापि बह्वयादि-
स्वरूपमात्रसम्बद्धत्वात् । यद्यपि बीजादीनामप्युक्तसाध्यवत्तायामात्मत्वं
साध्याव्यापकं तथापि स्वमात्रसमवेतातीन्द्रियसापेक्षमिति साध्ये स्व
पदेन बह्वयादिसमभिव्याहारात् तत्तदभिधाने सत्यात्मत्वस्योपाधि-
त्वं द्रष्टव्यम् । शक्तेर्जनकत्वं परेण यद्यभिधीयते तदा दोषान्तरमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तरं कार्यानुकूलत्वेन साध्यविशेषणान्न स्यन्दानुकूलस्थितिस्थापके-
नार्थान्तरं अतीन्द्रियत्वेन विशेषणान्नोष्णस्पर्शानार्थान्तरम् । अत्रादृष्टा-
पेक्षत्वेन सिद्धसाधनम् । अदृष्टं ह्यात्मनि स्वरूपमात्रसम्बद्धमपेक्षणीयं
च कारणैः पक्ष एव तथासम्बद्धोऽप्रसिद्ध एवेति दूषणे सत्येवाह—
अत एवेति । तुल्यं प्रकृतेऽपीति । नन्वात्मत्वं नोपाधिः बीजादौ सर्वत्रादृष्टापे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावासामानाधिकरण्यमेकवृत्तित्वम् । कार्येति । स्वनिमित्तकारणके-
त्यर्थः । तेन नोक्तदोषतादवस्थम् । कार्य्यपदेन दाहो वा विवक्षितः ।
ननु स्थापनानुमाने स्वरूपमात्रसम्बन्धत्वं पक्षमात्रसम्बन्धत्वं मुक्त-
मतो नोक्तदोष इत्यत आह—पक्ष एवेति । यद्यपि स्वमात्रसमवेतेति
करणे स्वपदस्य समभिव्याहृतपरतया नायं दोषः, तथाप्यननुग-
मभयेन स्वपदस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरपरत्वेऽयं दोषः । अत्राहेत्यनन्तर-
मत एवेति पाठस्तत्तत्तुल्यमिति फक्किकालिखनम् । तत्र नन्वात्मत्व-
मित्याक्षेप इति द्रष्टव्यम् । कचिदाहेत्यनन्तरस्तत्रात्मत्वमिति पाठस्त-
त्रैव च नन्वात्मत्वमित्याक्षेप इति ब्रूमः । तथा सति ह्यत एवेति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्षया साध्याव्यापकत्वात् । अत्राहुः । अत्र यदि द्रव्यं पक्षस्तदाऽवय-
विनि स्यन्दानुकूलस्थितिस्थापकेन नित्यद्रव्ये च योगिसाक्षात्कारा-
नुकूलविशेषपदार्थेन सिद्धसाधनं गुणपक्षत्वे च द्रव्यत्वमुपाधिः । यद्वा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सिद्धान्त्यनुमाने सिद्धसाधने सत्येवात्मत्वमुपाधिमाहेति प्रकाशार्थः
स्थात्, स एवायुक्तः । तत्र स्वरूपसम्बन्धेतिपदाभावाददृष्टं हीत्या-
दितद्विवरणासङ्गतेः । तत्र संस्कारसापेक्षत्वस्यापि साधनेन निरुक्त-
सिद्धसाधनानवकाशाच्च । किञ्च पूर्वपक्षफक्किकायामाक्षेपे पूर्वपक्षिण
एव सिद्धान्तो युक्त इति कथं तदा स्वीय एव स्थापनानुमाने यदि-
द्रव्यमित्यादिना दूषणोद्भावनं घटेत । न चात एवेत्यादिसिद्धान्त्य-
नुमान एव सिद्धसाधनोद्भावनं यदीत्यादिनेति वाच्यम्, तत्र सं-
स्कारादृष्टयोर्विशिष्यैव साध्यत्वात् । किञ्च यद्वेत्यादिना सिद्धान्ता-
न्तरागतारोऽप्यसङ्गतः स्यादिति । केचित्तु आहेत्यनन्तरं तुल्यमि-
त्येव पाठ इति वदन्ति । साध्याव्यापकत्वादिति । एतच्च यथाश्रुतसाध्या-
भिप्रायेण । विवक्षितसाध्यस्य बीजादावभावात् । यदि चैकवृत्तिप-
दस्याव्यासज्यवृत्तित्वमर्थस्तदा धर्मत्वादित्यदृष्टे यथाविवक्षित-
साध्याव्यापकत्वमपि द्रष्टव्यम् । अत्र यदीति । इदमपि कार्यानुकूलत्वं
यथाश्रुतमेव साध्यप्रविष्टमित्यभिसन्धाय । यदि च यथा विवक्षितं
कार्यानुकूलत्वं तथा, तदोक्तमदृष्टेन सिद्धसाधनमप्रयोजकत्वं च दू-
षणं द्रष्टव्यम् । योगीति । विशेषपदार्थविशिष्टनित्यद्रव्यसाक्षात्कारवि-
षयत्वेन(१) उभयोरपि हेतुत्वादिति भावः । एतच्च वर्तमानगोचरसाक्षा-
त्कारमात्रस्यैव विषयजन्यत्वमिति मतेन । गुणपक्षत्व इति । यद्यपि द्रव्य-
पक्षतायामप्ययमुपाधिः सम्भवत्येव, उपाधेर्नित्यनिर्दोषत्वात्, त-
थापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयोपाधेर्दोषत्वम् । द्रव्यपक्षतायां च न
द्रव्यत्वमुपाधिस्तद्रव्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वादित्यभिप्रायेणेदम् ।
यद्यप्येवमपि मूलोक्त उपाधिरसमाहित एव, तथापि आत्मत्वमुपाधि-
रिति मूले द्रव्यत्व(२)मेवोपाधिरित्यर्थ इति भावः । ननु गुणोऽप्य-
दृष्टसापेक्षतया साध्यसत्त्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वं पूर्वोक्तक्रमेण
वाऽदृष्टे साध्याव्यापकत्वमित्यरुचेरपरितोषनिबन्धनमेवाग्रिमग्रन्थ-

कृतेऽपि । शक्तेरपि शक्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थितेः । अनपेक्षत्वे तथैव(१) व्यभिचारात् । जननशक्तियोग्यत्वं जनकत्वमिति चे-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शक्तेरपीति । जनकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमे नायं दोषो हेतोरेव तत्रा-
भावात् । अनवस्थितिरित्यपसिद्धान्तमुपलक्षयति । तथैवेति । ननु शक्ति-
जन्यजनकत्वस्य शक्तिसापेक्षत्वस्य शक्तावपि सत्त्वान्न व्यभिचारो न
वेयं व्यभिचारादेशना सम्भवत्युपजीव्यविरोधात् न हि व्यभिचार-
स्तन्नये तत्प्रमाणादन्येन सिद्धमिति चेन्न त्वदनुमानस्य स्वविरो-
ध्यत्वोपस्थापकत्वेनाप्रमाणत्वमिति विवक्षितत्वात् । परो व्यभिचारमु-
द्धरति—जननेति । शक्तौ च न जननशक्तियोगित्वमात्माश्रयानव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पूर्वापरितोषेणाह—शक्तेरपीति । अपसिद्धान्तश्चेति शेषः । तथैवेति । ननु
सापेक्षत्वं तज्जन्यजनकत्वं तच्च शक्तावस्त्येव न हि शक्तिजन्यजनक-
त्वं न शक्तौ विरोधात् । किं च शक्तिस्वीकारोऽनेनैव प्रमाणेन । तथा
च शक्त्या तद्दूषणे उपजीव्यविरोधः । मैवम् , प्रतिपक्षादृष्टाभावेना-
न्यथोपपत्तेरनुमानमप्रयोजकम् । यद्वा याऽनुमितिः स्वहेतुव्याप्तिविरो-
धिनमर्थं साधयति सा न प्रमेत्यनुमितेरेवाप्रमात्वमनेनोद्भाव्यत इति
भावः । शक्तौ मानाभावेऽपि साधकबाधकमानाभावात् संशयः स्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मवतारयति—यद्वेति । ननु सापेक्षत्वमिति । न च शक्तेर्जनकतावच्छेदक-
तया शक्तिजन्याप्रसिद्धेर्नैवमिति वाच्यम् , तथा सति जनकत्वहे-
त्वभावादेव तत्र व्यभिचाराभावादिति भावः । ननु तज्जन्यजनकत्वमा-
त्रं न साध्यमतीन्द्रिये रूपादौ स्वेनैवान्यथासिद्ध्या शक्तिसिद्धानाप-
त्तेरपि तदाश्रयत्वे सतीति विशिष्टमित्यरुचेराह—किञ्चेति । नन्वेवं दो-
षान्तरसम्भवेऽपि मौलं व्यभिचारोद्भावनमसमर्थितमेवेत्यत आह—
याऽनुमितिरिति । तथा च नेह प्रतिबन्धार्थं व्यभिचारोद्भावनं मौल-
मपि तु जातानुमितेरेप्रामाण्यप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । यद्यपि शक्ति-
मादाय व्यभिचार इति विषयाबाधादेव नानुमितेरेप्रामाण्यम् , तथा-

न्न, असिद्धेः । तस्माद्विवादाध्यासितं न निजरूपमात्रसम्प्रदाती-
न्द्रियसापेक्षं प्रमाणेन तथानुपलभ्यमानत्वात् । यत्प्रमाणेन य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्थाभ्यामित्यर्थः । शक्तेरसिद्धेर्हेतोरसिद्धिरिति परिहरति—ने-
ति । साधकबाधकप्रमाणाभावात् शक्तौ संशयप्रसङ्गबाधकमुपन्यस्या
पनयति—तस्मादिति । वह्निर्न दाहानुकूलाद्विष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी-
त्यर्थः । प्रमाणेनेति । सम्भावितयोरर्थोपपत्त्यनुमानयोरपास्तत्वादिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिति बाधकमाह—तस्मादिति । ननु हेतुः स्वरूपासिद्धः न ह्यत्र न प्र-
माणमिति परेणाभ्युपेयते त्वया वा साधयितुं शक्यते अन्यथैवं सर्व्व
सर्व्वत्र बाध्येत । मैवम् । प्रतिबन्धकसत्त्वे सति यदभावात् कार्याभा-
वः स न सप्तपदार्थवहिर्भूतः कार्यजनकत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति
विवक्षितत्वात् । अत्र वदन्ति । मण्यादिप्रयोगजन्यादृष्टं प्रतिबन्धक-
मिति न युक्तं किं तु मण्यादिरेव तथा प्रथमोपस्थितत्वादुपजीव्यत्वा-
ल्लाघवाच्च । न च प्रतिबद्धान्यस्य कारणस्य तत्त्वमिति कारणताव-
च्छेदकत्वादकारणमेव मण्याद्यभावः सामान्येनान्वयव्यतिरेकवत्तया
गृहीते सति कार्यानुत्पत्तौ सहकारिभेदस्य कल्पनात् तद्विशेषस्याक

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पि त्वया शक्तेः शक्त्यन्तरं विनैव यथा जनकत्वं स्वीक्रियते अन्य-
थाऽनवस्थानात् तथा कारणान्तरेऽपि स्यादित्यप्रयोजकत्वे पूर्वमुक्ते
तात्पर्य्यम् । ननु प्रसाध्याङ्गक एव हेतुरत आह—त्वया चेति । सिद्ध-
सिद्ध्या व्याघातादिति भावः । अन्यथेति । स्वयं प्रमाणानभ्युपगममा-
त्रेणैव वस्तुविरहसाधन इत्यर्थः । स नेति । समस्तपदार्थान्तर्गत इत्य-
र्थो यथाश्रुते प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । कार्य्येति सम्पातायानम् । जनक-
त्वमप्यनुकूलत्वमात्रं कारणतदवच्छेदकसाधारणम्, अन्यथाऽन्य-
तरासिद्धेरिति स्मर्त्तव्यम् । मण्यादीति । इदमुपलक्षणम्, तज्जनका-
दृष्टमदृष्टविशेषार्जितकरतलानलसंयोगश्चेत्यपि द्वयं द्रष्टव्यम् । हेतो-
रपि दृष्टेनैवोपपत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । न चेति । यद्यपि तथाकार-
णत्वेऽपि नादृष्टप्रतिबन्धकत्वसिद्धिरिति शङ्कैवैयमनुपपन्ना, तथापि
तदस्थस्य मुरारिमिश्रस्य शङ्कैयम् । सामान्येनेति । वह्निवादिनेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रूपनादुपजीव्यविरोधात् सहकारिप्रत्याख्यानापत्तेश्च व्यक्त्यैक्ये चास-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

‘सति’ विद्यमाने । उपजीव्येति । विशिष्टस्यापि कारणताग्रहे प्रथम कारणताग्रहो बीजम् । अन्यथा यस्मिन् सत्यपि कार्याभावे यत्स-
त्वे कार्यं तत्राद्यस्याहेतुत्वमुत्तरस्यैव हेतुत्वं कल्प्येत । तथा च प्रा-
थमिकसामान्यावच्छिन्नकारणताग्रहविरोध इत्यर्थः । नन्विदममङ्गलं
धर्मिकारणताग्रहमात्रस्योपजीव्यत्वात् तदवच्छेदकत्वग्रहस्य दैवा-
गतत्वात् । उपजीव्यत्वेऽपि तस्यापरित्यागात् , अधिकमिति न्या-
यादित्यरुचेराह—सहकारीति । एककारणपरिशेषापत्तेरित्यर्थः । वि-
निगमकाभावेनोभयहेतुत्वस्यान्यत्रेवान्नापि समानत्वादिति भावः ।
नन्वेवं दण्डत्वदृढत्वयोरुभयोरपि जनकत्वमस्तु दृढत्वस्य जनकत्वे त-
त्रावच्छेदकान्तरकल्पनागौरवमिति यदि तदा प्रकृतेऽपि समानम् ।
अत्र मिश्राः । स्वरूपयोग्यतायावदाश्रयभाविनी सा चावच्छेदकाव-
च्छिन्नयावदाश्रयभाविनी सा चावच्छेदकावच्छिन्नकारणस्वरूपा
ऽवच्छेदकस्वरूपा वोभयथाप्यवच्छेदके सत्येव वर्तत इति । यावदा-
श्रयभाव्येवावच्छेदकमपीत्यवच्छेदकान्तराकल्पनालाघवात् तत्र भ्र-
मिजनकत्वरूपं यावदाश्रयभाविदृढत्वमवच्छेदकम् , प्रतिबन्ध-
काभावसाहित्यं तु न तथा, कादाचित्कत्वात् । न चैवमपि
दण्डस्यावच्छेदकत्वे वैपरीत्यमवास्त्विति वाच्यम् ,
साक्षात्सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यां विनिगमनासम्भ-
वादिति वदन्ति । न चैवमालोक(१)स्याप्युक्तविनिगमनया हेतुत्वं
तु न स्यादिति वाच्यम् , तदुत्कर्षेण प्रत्यक्षोत्कर्षात्तस्य हेतु-
त्वाद्विषयत्वेन कारणतावश्यम्भावाच्चेति । व्यक्त्यैक्ये चेति । एकव्यक्ति-
क आकाशादौ प्रतिबद्धेतरत्वाभावादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्य व्या-
प्यवृत्तित्वा(२)दिति भावः । यद्यपि भेरीसंयोगादेरेव तथा जनकत्व-
स्वीकारे देशभेदेन शब्दोत्पत्त्यनुत्पत्ती तत्र समर्थयितुं शक्येत, तथा-
प्याकाशकारणतायां स्वरूपमात्रनिबन्धनायामन्यत्रापि दृष्टान्तेन तथा
कारणता कल्प्यत इत्यत्र तात्पर्यम् । अत्यन्ताभावावच्छेदकत्वपक्षे
यद्यपि नेदं दूषणं तस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात् , तथापि तत्र पूर्वकमेव

था नोपलभ्यते न तत्तथाभूतं, यथा नीलं न पीतं रूपम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः । ननु अर्थापत्तावुक्तान्यथोपपत्तिर्न सम्भवति न हि मणिज-
न्यमदृष्टं दाहविराधि अनुपस्थितत्वात् किन्तु मणिरेवान्वयव्यतिरे-
कशालित्वात् । अत एव करतलानलसंयोगविशेषोऽप्यव्याप्तः । न च
मण्यादेरेव दाहप्रतिबन्धकत्वे तद्भावस्यैव दाहकत्वमिति शक्तिसिद्धिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

म्भवात् । अथ मण्यादिसंसर्गाभावो न हेतुः, न हि करादौ मण्याद्य-
त्यन्ताभावो नास्ति संयोगात्यन्ताभावो वा मणेः स्वावयववृत्तित्वात्,
संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वादिति चेन्न, इह भूतले घटो नास्तीतिवत्
संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धके तत्रा-
भावात् स च समयविशेषावच्छेदेन संसर्गितयाऽत्यन्ताभाव एव अ-
तिरिक्त एव(१)वेत्यन्यदेतत् । न चैवं प्रतिबन्धके सति तज्जातीयव्य-
क्त्यन्तराभावमादाय कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः सामान्याभावस्य कारणत्वात्
तस्य च यत्किञ्चित्प्रतियोगिसत्त्वे विरहात् तावतामभावानां कूटस्यैव
वा कारणत्वात् । अत एव न प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणत्वमन्योन्या-
श्रयात् कारणीभूताभावप्रतियोगिन एव प्रतिबन्धकत्वादित्यपास्तम्,
मण्याद्यभावकूटत्वेन कारणत्वात् । न च विशिष्टाभावनिरुक्तिः विशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दूषणमिति मन्तव्यम् । अथेति । अन्योन्याभावस्तु हेतुत्वेन शङ्कितोऽपि
न, मणिसत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय हेतुतापत्तेरिति हृदयम् । अ-
त्यन्ताभावस्यापि समयविशेषेणाश्रयसम्बन्धे प्रागभावादिविलोप
इत्यरुचेराह—अतिरिक्तो वेति । जन्याभावत्वेनैव च ध्वंसविभजनाश्र-
विभागव्याघात इति भावः । सामान्येति । प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकसामान्याभावस्येत्यर्थः । ननु प्रतिबन्धकत्वं कारणीभूता-
भावप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयः न च कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं प्रति-
बन्धकत्वमिति वाच्यम्, अनुत्पादस्य प्रागभावात्मकतयाऽ(२)साध्य-
त्वादित्यरुचेराह—कूटस्यैवेति । मण्याद्यभावकूटस्य मण्यभावत्वादि-
ना जनकत्वादित्यर्थः । विशेषेणेति । न चैवं क्षणरूपोपाध्यवच्छिन्नघट-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रिति वाच्यम्, एवं सत्युत्तेजककालेऽपि दाहो न स्यात् प्रतिबन्ध-
काभावस्य सहकारिणोऽभावात् । न च प्रतिबन्धेतरवह्निर्वेनैव का-
रणत्वे किं शक्त्येति वाच्यम्, एवं सति सहकारिणामुच्छेदप्रसङ्गात्,
दण्डादिसमवहितचक्रत्वेनैव कारणत्वसम्भवात् । न च न केवलः
प्रतिबन्धकाभावः कारणं किन्तु उत्तेजकाभावविशिष्टो, न चोत्तेजककाले
तदभाववैशिष्ट्यमिति वाच्यम्, एवं हि विशिष्टाभावः कारणं स
च विशेषणविशेष्यतदुभयाभावेषु नानुगत इत्यननुगमापत्तिरेक-
शक्तिमत्तयाऽनुगमे सिद्धं नः समीहितम् । विशेषणाद्यभावेषु विशिष्ट-
विरोधित्वमनुगमकमिति चेन्न, विशिष्टस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे
वा विशिष्टविशेषणाद्यभावयोर्न परस्परविरहात्मन्वं विरोधः, तथा
सति विशेषणादेरेव विशिष्टत्वं स्यात् । नापि परस्परविरहव्याप्यत्वं
नीलपीतादिवत् परस्परविरहस्य परस्पराक्षेपकत्वं वा नित्यत्वानित्य-
त्ववद्, विशेषणाद्यभावस्यैव विशिष्टाभावरूपत्वेनाभेदे व्याप्यव्यापक-
भावाभावात् । मण्यादिकाले च न मणिप्रागभावप्रध्वंसौ तदत्यन्ताभा-
वश्च करादौ सार्वत्रिक इति मणिसमवधानदशायामपि दाहापत्तिस्त-
दन्योऽन्याभावेऽप्येवम् । किं च मणेः सत्त्वेऽपि मन्त्राभावाद् दाहापत्तिः,
न हि एकजातीययावत्कारणसमवधानं तन्त्रम् । तथा च सकलदण्डो-
पस्थितौ परं घटोत्पत्तिः स्यात् । मन्त्रादेश्चाशुविनाशिनोऽभावादनुप-
दमेव दाहः स्यात्, न तु प्रहरादिपर्यन्तमदाहः । प्रतिबन्धकाभावस्य
कारणत्वेऽन्योऽन्याश्रयः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिब-
न्धकत्वात् । मण्याद्यभावकूटत्वेनापि कारणता मण्यादीनां प्रतिबन्ध-
कत्वमगृहीत्वा गृहीतुं न शक्यते, अप्रतिबन्धकरासभाद्यभावस्यापि त-
त्कूटप्रवेशसम्भवात् । रासभादीनामप्रतिबन्धकत्वान्नैवमिति चेत् तर्हि
प्रतिबन्धकत्वं मण्यादीनां गृहीत्वैव तदभावकूटस्य कारणत्वग्रह
इति कथं नान्योऽन्याश्रयः । अत एवोत्तेजकाभावादिविशेषणाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकाभावत्वेनैव न कारणता अन्योऽन्याश्रयात् । अत
एव उत्तेजकाभावप्रतिबन्धकयोर्विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाभावो-
ऽनुगतो न दाहकारणं तयोः सम्बन्धान्तराभावात् स्वरूपसम्बन्धस्य
च स्वरूपद्वयात्मकस्याभावयोरननुगमात् । मैवम् । प्रतिबन्धकत्वं हि
कार्यानुत्पत्तिव्याप्यसमवधानत्वम् । उत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

काभावस्य कारणत्वमुत्तेजकाभाववच्छिन्नप्रतियोगिकप्रतिबन्धका-
भावस्येति यावत् । प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदाभ्युपगमात् ।
एवं च नान्योऽन्याश्रयाननुगमौ । स चाभावोऽत्यन्ताभाव एव संस-
र्गावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽन्यो वा उत्पादविनाशशीलः सामान्याव-
च्छिन्नप्रतियोगिकश्चासौ कारणमिति नैकसत्त्वे दाहापत्तिः । एवं चा-
र्थापत्तावन्यथोपपत्तावनुमानमपि दृश्यं तत्रापि साध्ये भावभूतादि-
पदप्रक्षेपात् प्रतिबन्धकाभावेनान्यथासिद्धिर्निरसनीया । तथा च
व्यर्थविशेषणत्वमवैयर्थ्ये वा शक्तिभिन्नतद्भिन्नानन्तपदार्थशक्तिसि-
द्धिप्रसङ्ग इति ।

ननु विषये ज्ञाते न ज्ञातताधीयते यन्निबन्धनो ज्ञातो घट इति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

षणावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य विशेष्याभावस्य तदुभयसम्बन्धाभाव-
स्य वा विशिष्टाभावत्वात् । प्रतीतिवैलक्षण्यात् तस्य केवलविशेषणवि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नाशस्वीकारे क्षणभङ्गापत्तिस्तादृशक्षणभङ्गस्येष्टत्वात्, तद्विशेष्य-
तावच्छेदकावच्छिन्ननाशस्य प्रतिक्षणभाविनोऽस्वीकारात् ।

नव्यास्तु (१) लाघवात्प्रतियोगिमात्रेणैव सममभावस्य विरोध इति
तत्र क्षणस्यैव नाशो न घटस्य प्रतिबन्धकाभावस्थलेऽप्युत्तेजकाभाव-
विशिष्टस्य मण्यन्तरस्यैवाभाव इति । तदयुक्तम् । तथा सति तत्र
विद्यमानस्य मणेरभावात् (२) सत्यप्युत्तेजके दाहानापत्तेः । न च
स मणि (३) रप्रतिबन्धक एवमुत्तेजकोपनयपूर्वमपि तत्र दाहापत्तेः ।
न च विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविरहवत् विशेष्यावच्छिन्नविशेषणवि-
रहोऽपि हेतुरित्यविनिगम उभयहेतुत्वस्वीकारात् शक्त्यपेक्षया ल-
घुत्वादिति । पक्षान्तरमाह-तदुभयेति । नन्वेवमपि विशिष्टाभाव एवेति
क्वचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावात्मा क्वचिद्विशेषणतदुभयप्रतियोगिकत्वा-
भावात्मेत्यनुगमः । तत्रापि सम्बन्धाभावस्वीकारेऽनवस्थेति । अत्र
मिश्राः । विशेष्यविशेषणसम्बन्धाभाव एव विशिष्टाभावः । न चायमपि
विशिष्टाभावात्मेति तद्दोषतादवस्थं सम्बन्धस्य विशेष्याभावाप्रसिद्ध्या
विशेषणप्रतियोगित्वरूपविशेषणमात्राभावस्यानुगतत्वात् । न च वि-

(१) 'नवीनास्तु' । (२) 'णेरभावाभावात्' । (३) 'प्रतिबन्धक एव न उत्तेजको' ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शेष्याभावे तदुभयाभावे च साधारणत्वात् । एतेन कारणानि स्वजन्यजनकाद्विष्ठातीन्द्रियभावभूतधर्मवन्ति कारणत्वादात्मवत् । तत्रादृष्टं तथा सिद्धमिति सामान्यतः । भट्टमतेऽनुपलब्धिगम्यत्वात्तदभावोऽप्यतीन्द्रिय इति तद्व्यावृत्त्यर्थं भावभूतेति विशेषणम् । विशिष्य तु वह्निर्दाहानुकूलातीन्द्रियाद्विष्टधर्मसमवायवान् दाहजनकत्वादात्मवत् । अनुकूलत्वं च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकसा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शेष्यसम्बन्धाभाव एव विशेषणे हेतुरस्तु विशेष्याणां मणीनामानन्त्येन तत्सम्बन्धाभावस्याननुगततया उत्तेजकाभावसम्बन्धाभावस्य लघुत्वात् अधिकरणभेदेऽपि उत्तेजकाभावस्यैकत्वात् । अस्तु वा विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकत्वाभावसम्बन्धो दाहकारणं तस्यैकत्वादिति । केचित्तु सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावो विशिष्टाभावः । सम्बन्धत्वं च विशिष्टधीजननयोग्यत्वम् । तच्च कचित्संयोगादिनिबन्धनं क्वचित् स्वरूपसम्बन्धनिबन्धनम् । एवं च मणेः प्रतिबन्धकत्वं समानाधिकरणाभावस्य च दाहकारणत्वं निर्वहतीति वदन्ति । कारणमीति । वस्तुमात्रपक्षतायां पण्डापूर्वादौ बाध इति कारणानीत्युक्तम् । अनित्यत्वमपि विशेषणमतो न प्रागभावगर्भानुकूलत्वपक्षघटितसाध्यासत्त्वान्नित्यकारणोऽशतो बाधो न चात्मादावंशतः सिद्धसाधनम् । न चैवमपि कारणतावच्छेदकतत्तद्धर्ममादायातीन्द्रियकारणोऽशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, अनुकूलत्वस्य प्रागभावगर्भस्य निर्वचने तदप्रसङ्गात् । साध्ये च स्वजन्यत्वं स्वनिमित्तकारणकत्वमतो न गुरुत्वादिति कारणोऽशतः सिद्धसाधनम् । तदन्यस्यैव वा पक्षत्वम् । तथा सति (१) तज्जन्येत्यादिविशेषणं ताद्रूप्यसिद्धये । जनकत्वं चानुकूलत्वम् । क्वचित् पाठ एव तथा । वह्निरिति । दाहानुकूलत्वं ताद्रूप्यसिद्धये । नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा बाधो (२) यदि च कारणतावच्छेदकत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिः (३) रत आह—अनुकूलत्वं चेति । अ-

(१) स्वजन्यत्वादिविशेषणं ताद्रूप्यसिद्धये इति पाठो द्वितीयपुस्तके ।

(२) मीमांसकैः शक्तेः कारणतानुपगमात् ।

(३) दृष्टान्तस्यादृष्टवद्वात्मनः स्वतः परतश्चासिद्धिरदृष्टस्य कारणतावच्छेदकतायाः केनाप्यनभ्युपगमात् ।

नापि ज्ञातता । निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि वैशिष्ट्यम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत् पदार्थान्तरं स्यादित्यत आह—नापीति । नापि वैशिष्ट्यमिति । प-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धारणमिति नासिद्धिः स्वतः परतो वा । न चात्मत्वमुपाधिः सामान्यानुमाने अन्त्यशब्दध्वंसकारणकालाकाशयोः*साध्याव्यापकत्वात् । विशेषे दाहानुकूलौष्ण्यवति तेजोद्युके साध्याव्यापकत्वादित्यनुमानं शक्तिसाधकमित्यपास्तम्, प्रतिबन्धकाभावेनान्यथोपपत्तेर्भावभूतेतिविशेषणवैयर्थ्यात् । अन्यथा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं शक्तिभिन्नत्वेन साध्यविशेषणात्, तत एव शक्तिभिन्नधर्मसिद्ध्यापत्तेरिति संक्षेपः । विस्तरस्तु “कुसुमाञ्जलिप्रकाशे” ।

ज्ञातो घट इति विशिष्टबुद्धेर्विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपमेव सम्बन्धो हेतुः, अन्यथा ज्ञानेन ज्ञातताधानेऽपि नियमो न स्यादतीतादौ तदसम्भवश्चेत्याशयेनाह—नापीति । तदननुभवात् सप्तमपदार्थत्वेनेति शेषः । न हि वैशिष्ट्यानुभव एव नास्ति दण्डीतिवत् घटाभाववद्भूतलमिति प्रतीतेः । ननु विशिष्टव्यवहारत्वेन विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य निमित्तस्यानुमानं क्लृप्तसम्बन्धबाधे त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आभावपदं प्रागभावपरम् । व्याप्यत्वं च कालगर्भम् । इदं च समाधिसौकर्यात् । वस्तुतः कारणतावच्छेदकत्वमनुकूलत्वम् । न चाप्रसिद्धिः । धर्मत्वादिकमाद्यादृष्टस्य दृष्टान्तत्वात् । न च गुणगतजात्यनङ्गीकारे नैवमिति वाच्यम्, परमते धर्मत्वादिकं स्वमते तु शक्तिमाद्यादृष्टस्य दृष्टान्तत्वसम्भवादिति रहस्यम् । अन्येति । न चात्मत्वमपि कालेऽस्त्येवेति वाच्यम्, तस्य समवायेनोपाधित्वमित्याशयात् । प्रतिबन्धकाभावेनेति । इदमुपलक्षणं प्रत्यक्षत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नयथाविवक्षितसाध्यव्यापकस्यात्मत्वस्य सामान्यानुमाने, शुद्धसाध्यव्यापकस्य च द्वितीयानुमाने उपाधित्वसम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । इदमेवाभिसन्ध्याह—विस्तर इति ।

घटाभावभूतलयोस्तदननुभवात् । इह भूतले घटो नास्तीति व्यपदेशमात्रम् । असति सम्बन्धेऽत्र घटाभावो नान्यत्रेति व्यपदेशे किं नियामकम् । एतद्भूतलसम्बन्धेन प्रतियोगिना अभावनिरूपणम् । दण्डिपुरुष इत्यत्र तु गुरुत्वप्रतिबन्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दार्थान्तरमिति शेषः । व्यपदेशमात्रमिति । वस्त्वननुरोधी व्यपदेश इत्यर्थः । ननु व्यपदेशस्यैव प्रतिनियतत्वात् वैशिष्ट्यं स्वीकरणीयमित्याशङ्कते—असतीति । यत्र प्रतियोगी समारोप्यते तदेवेहेति व्यपदेशभाजनं भवति । समारोपश्चाहार्यः, स्वरसवाही चेति । विशिष्टबुद्धौ न विशेष इति परिहरति—एतदिति । एतद्भूतलसम्बन्धित्वेनारोपितेनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु अभावभूतलयोः स्वरूपसम्बन्धो ज्ञानविशेष एव वा वैशिष्ट्यम् । ननु अभावविशिष्टप्रतीत्यनुरोधाद्वैशिष्ट्यं मासिद्धयतु, भावविशिष्टधीरेव समूहालम्बनाद्विलक्षणा वैशिष्ट्ये प्रणमित्यत आह—दण्डीति । समूहालम्बने विशेष्यस्य विशेषणाधारत्वं न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्रैव सम्बन्धान्तरे पर्यवस्यतीत्यत आह—इहेति । व्यपदेशमात्रमिति । मात्रपदेन सम्बन्धनैरपेक्ष्यमुक्तम् । एतद्भूतलेति । एतद्भूतलसम्बद्धतयारोपितेनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावे प्रतियोग्यधिकरणयोः सम्बन्धाभावात् । न चैवमेतद्भूतलनिष्ठतया ज्ञातप्रतियोगिनिरूप्यत्वस्यैवाभावेनाधिकरणसम्बन्धरूपत्वाद्व्यपदेशमात्रमित्यनेन विरोधः, एतस्य व्यपदेशनियामकमात्रतयाऽभिधानेन व्यपदेशविषयानभिधायकत्वात् । तथा च यत्सम्बद्धतयारोपितेन प्रतियोगिनाऽभावो निरूप्यते तत्र सप्तमी प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् । दण्डीति । दण्डी पुरुष इ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सप्तमपदार्थत्वेनेति । सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वेनेत्यर्थः । सम्बन्धेनैरपेक्ष्यमिति । सम्बन्धिद्वयातिरिक्तसम्बन्धनैरपेक्ष्यमित्यर्थः । तेन प्रागुक्तेन “न हि वैशिष्ट्यानुभव एष नास्ती”त्यादिना न विरोधः । तथा चेति । इदं च यथाश्रुतमूलानुसारेणोक्तम् । वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धस्यैव नियामकत्वे तात्पर्यमतो न “न हि वैशिष्ट्ये”त्या

कत्वं पुरुषस्य दण्डाधारत्वं प्रतीयते व्यपदेशमात्रं वा । विपरीतस्तु न व्यपदेशोऽनभिधाननिरस्तत्वात् । तद्धि तस्य विशेषणं विशेष्यं च तत्सम्बन्धफलार्पकम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भासत इति विशेषः । ननु दण्डीत्यत्राधारत्वानुभवो नास्तीत्यनुशयेनाह—व्यपदेशमात्रमिति । तर्हि पुरुषो दण्ड इत्यपि स्यात् नियामकाभावादत आह—विपरीत इति । अप्रयोगादेवाप्रयोग इति भावः । इदानीं व्यपदेशप्रतिनियममुपपादयति—विशेषणमिति । यद्वस्तुतो वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यत्र वैशिष्ट्यं न प्रतीयते अपि तु दण्डाधारत्वम् । तच्च दण्डगुरुत्वप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । न च गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वं गुरुत्वकार्यपतनहेत्वभावप्रतियोगिसंयोगवत्त्वम्, तच्च दण्डस्याऽप्यस्तीति सोऽप्याधारः स्यात्, प्रतिबन्धगुरुत्वानाश्रयत्वे सतीतिविशेषणात् । यद्वा दण्डीत्यत्र संयोगमात्रं विशेषणतयाभिमतं न तु पराभिमतं पदार्थान्तरमित्याह—व्यपदेशमात्रं वेति । नन्वेवं संयोगाधारत्वाविशेषात् पुरुषो दण्ड इत्यपि व्यपदेशः स्यादित्यत आह—विपरीतस्त्विति । पूर्वेषां प्रयोगाभावादाधुनिकानामप्रयोग इत्यर्थः । विशेषणमिति । न च प्राक् ज्ञानविशेषो वैशिष्ट्यमित्युक्तमिदानीं च विशेषणाद्यात्मकं तदुच्यत इति विरोधः, उभयोर्यः सम्बन्धो वैशिष्ट्यं तत्फलार्पकं ज्ञानरूपं वैशिष्ट्यमिति कीर्तितम् । तयोः कयोरित्यपेक्षायामुक्तं विशेषणं विशेष्यं चेत्यर्थात् । ननु यथार्थविशिष्टज्ञानस्य विशेषणविशेष्यसम्बन्धनिमित्तकत्वादभावे संयोगबाधेऽतिरिक्तं वैशिष्ट्यं सम्बन्धः सिद्धयेत् अन्यथा समवायोऽपि न सिद्धयेत् तत्रापि ज्ञानविशेषणोपपत्तेः । व्यपदेशमात्रत्वे तु निरर्थकत्वापत्तिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनं तस्य तत्तत्सम्बन्धिरूपत्वेनानुगतत्वात् । नाप्येतद्भूतलसम्बन्धेनेत्याद्युक्तं नियामकं अभावं प्रत्यधिकरणोल्लेखस्यान्येन सम्बन्धे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिना विरोध इति ध्येयम् । वैशिष्ट्यम् अतिरिक्तवैशिष्ट्यम् । विशेषणतयेति । इदं च संयोगप्रकारज्ञानमात्रसम्बन्ध, अन्यथा तु सं-

ज्ञानरूपं स्वसामर्थ्याद्वैशिष्ट्यमिति कीर्तितम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शेषणं यच्च विशेष्यं तयोर्यत् सम्बन्धफलं विशिष्टव्यपदेशा-
दि तदपेक्षं तज्जनकं ज्ञानरूपमेव ज्ञानविशेष एवेत्यर्थः ।
तथा च विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रह-
कृतं विलक्षणज्ञानं प्रतिनियतव्यपदेशहेतुरिति भावः । ननु
संयोगाद्यविशेषेऽपि कुत एवमित्यत आह—स्वसामर्थ्यादिति । स्वभा-
वविशेषासादृशादित्यर्थः । ननु ज्ञानविशेषोऽनुपलम्भबाधितः विशि-
ष्टव्यहारहेतुश्च ज्ञानविषययोर्वैशिष्ट्यमन्तरेणानुपपन्नः । स्वरूपसम्ब-
न्धश्च स्वरूपाणामानन्त्यादनन्त इति सकलाभावसाधारणं वैशिष्ट्य-
मेवमभ्युपेयमिति चेन्न तथा सति तद्वत्यपि तदभाववैशिष्ट्यधीप्रस-
ङ्गात् तदितराभावस्य वैशिष्ट्येन तत्राभ्युपगमात् । न च समवायप्र-
तिवन्दी वैशिष्ट्ये सर्वेषामभावानां वैशिष्ट्यस्याभ्युपगमेऽनवस्था-
पसिद्धान्तौ तेनैव तद्व्यवहारे स्वात्मवृत्तित्वं तत्र स्वरूपसम्बन्धेन

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नानुपपादनात् । तथा हि एतद्भूतलसम्बन्धः प्रतियोगी तदभाव-
वञ्चेत्येव स्यान्न त्वभाववद्भूतलमिति दण्डी पुरुष इत्यत्रेत्यपि न
युक्तम् । आधारत्वाभिधानेऽपि वैशिष्ट्यस्यानुभूयमानस्यानुपपाद-
नात् तस्य ततोऽन्यत्वात् । नाप्यनभिधानं तथा विवक्षायां पुरुषी द-
ण्ड इत्यस्य प्रयोगस्य सम्भवात् । न हि पूर्वेषां प्रयोग आधुनिक-
प्रयोगहेतुः, पूर्वप्रयोगमज्ञात्वाऽपि वाक्यार्थज्ञाने विवक्षायां चाभिन-
वकाव्यादिप्रयोगात् । नापि ज्ञानरूपं वैशिष्ट्यमचाक्षुषत्वाद्यापत्तेः ।
अत्राहुः । वैशिष्ट्यस्य समवायवदेकत्वे घटाभाववति पटवति पटा-
भावधीप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्यस्यैव पटाभाववैशिष्ट्यरूपत्वात् ।
न च पटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि पटाभावो नास्ति तस्य तद्भिन्नत्वादि-
ति वाच्यम्, पटाभावाभावस्याभावत्वे वैशिष्ट्येन सम्बन्धेन तत्र

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सर्गविघ्नयेति द्रष्टव्यम् । एवं च व्यपदेशमात्रमिति मूलस्यातिरिक्त-
वैशिष्ट्याभावाभावे तात्पर्यम् । तस्येति । अन्यथा समवायोऽपि न सि-
द्ध्यदिति भावः । पटाभावाभावस्येति । तथा च पटाभावाभावानुरोधे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सत्त्वात् । भावत्वे च पटस्य प्रतिबन्धकत्वे पटाभावस्य पटाभावधी-
हेतुतापत्तेः, तस्य च वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वात् । वैशिष्ट्यस्य
प्रत्यभावव्यक्ति नानात्वे विशिष्टबुद्धौ नैकः सम्बन्धो निमित्तमिति
तत्तद्भावविशिष्टज्ञाने तत्तत्स्वरूपा विशेषणतैवानुगता निमित्तम-
स्तु किमनन्तवैशिष्ट्येनेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नापि (१) तत्र वैशिष्ट्यसत्त्वमावश्यकमिति भावः । नन्वेवं समवाय-
स्यैकत्वे वायौ रूपविशिष्टप्रत्ययोत्पत्तिस्तथापीति चेन्न तस्य रूपान-
धिकरणस्वभावत्वात् । न चैवं इयामघटे भाविरकरूपविशिष्टप्रत्य-
यापत्तिः, तद्रूपस्य तदानीमभावात् । प्रत्यक्षे विषयस्यापि कारण-
त्वात् । पटाभावस्यैव (२) तदान्यत्र विद्यमानत्वात् । न च तवापि
कथं न तत्र पटाभावविशिष्टधीरिति वाच्यम्, कालविशेषावच्छेदेनैव
तस्याधिकरणविशेषसम्बन्धात्मकत्वात् । न चैवं वैशिष्ट्यस्यापि क-
दाचिदेवाधिकरणविशेषसम्बन्धात्मकत्वमिति वाच्यम्, सम्बन्धा-
भावे तथाऽदर्शनात् । न चान्यत्र स्वरूपसम्बन्धेनैतद् दृष्टमिति वा-
च्यम्, एवमपि तत्तत्कालवैशिष्ट्यस्य (३) सम्बन्धत्वेऽननुगमतौ-
ल्ये क्लृप्तस्यैव स्वरूपस्य सम्बन्धत्वकल्पनात् । समवायस्थले त्व-
नुगतस्य समवायस्य सम्बन्धत्वेऽप्यधिकरणस्वाभाव्यादेव प्रत्ययो-
पपत्तेरित्युक्तत्वादिति । मिश्रास्तु वैशिष्ट्यस्वीकारे ध्वंसनाशाप-
त्तिः, नित्यसम्बन्धकारणनाशत्वेनैव नाशकत्वात् । न च समवायि-
नाशत्वेन नाशकता समवायत्वस्य जातेरभावे नित्यसम्बन्धस्यैव
तथात्वात् । एतच्च (४) समवायान्यत्वविशेषणे गौरवात् । [न चाख-
ण्डस्यैव समवायस्यावच्छेदककोटिनिवेश इति वाच्यम्, किञ्चिद्-
स्मालिङ्गताया एव व्यक्तेरवच्छेदकत्वदर्शनादित्यधिकः पाठो द्वितीया-
दर्शपुस्तके ।] न च जन्यभावत्वं नाशयतावच्छेदकमतो न ध्वंसनाश
इति वाच्यम्, प्रागभावसाधारण (५) स्य कादाचित्कत्वमात्रस्यैव ला-
घवेन तथात्वात् । न चैवं तवापि ध्वंसनाशापत्तिः, नाशकाभावात् ।
नित्यस्येत्यादिव्याप्तौ च नित्यपदस्यैव कालिकपरत्वात् । अन्यथा

(१) 'पटाभावानुरोधेनापि' । (२) 'वस्य च तस्यैव तदा' । (३) 'कालविशिष्टवैशिष्ट्यस्य' ।

(४) 'तत्र' ।

(५) 'रण्यस्य' ।

आधारत्वं तु गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वं क्वचित्समवायिकारणत्व-
मभिव्यञ्जकत्वं वेत्तुहनीयम् । अन्यथा तस्योभयवृत्तित्वेनोभय-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तद्व्यवहारे प्रथमवैशिष्ट्यस्यापि किमङ्गीकारेणेति विशेषात् । निरस्ता
चेयं “मणिमयूखे” विस्तरेण ।

आधारत्वमिति । प्रतिबन्धपतनानाश्रयत्वे सति पतनप्रतिबन्धकसं-
योगवन्मूर्त्तत्वम् । तर्हि पटं शौक्यमिति धोर्न स्यादित्यत आह—क-
चिदिति । कथं तर्हि गवि गोत्वमित्याधारत्वधोरेत्यत आह—व्यञ्जकत्ववे-
ति(१) । सामान्यतो विशेषणवत्त्वं आधारत्वम् । विशेषणत्व चाधेयत्वम् ।
विशेषणवत्ता च क्वचित् समवायेन क्वचित् संयोगेन क्वचित् स्वरू-
पसम्बन्धेन यद्यापि, तथापि अनेनोपाधिनानुगतधीः । अत एव दध्नि
कुण्डमिति न धोः कुण्डस्य दधिविशेषणत्वेनाप्रतीतिः । प्रतीतौ वा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गुरुत्वेति । यथा कुण्डे दधीत्यत्र । तन्तुषु पटः पटं शुक्ल इत्यत्र स
मवायिकारणत्वम् । समवायित्वं कार्येऽपि वृत्त इति तद्व्यावर्त्तना-
र्थं कारणेत्युक्तम् । समवायिकारणस्य क्वचिदभिव्यञ्जकत्वेऽपि क्वचि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चरमक्रियाध्वंसस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन समानाधिकरणक्रियां प्र-
ति योग्यत्वेऽपि कुतो न फलोपधानमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । गु-
णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धिनाशत्वेनैव नाशकत्वात्(२) । न चैवं
गौरवम् । तथापि(३)ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वविवेचने(४)गौरवा-
दिति । नवीनास्तु । अभावनिरूपिताधारताप्रयोजकसम्बन्धवत्त्वमेवा-
भावाधिकरणताप्रयोजकमनुगतत्वात् । भावे तु नैवं गोत्वे गौरातिप्र-
त्ययापत्तेरित्यननुगतमेवाधारताप्रयोजकमिति वदन्ति । तच्चुच्छम् । अ-
नुगतभावाधिकरणत्वनियामकनिर्वाहाय भाव एव स्वरूपसम्बन्ध-
स्वीकारे वैपरीत्यापत्तेरिति दिक् ।

क्वचिदभिव्यञ्जकत्वेऽपीति । अभिव्यञ्जकत्वं तद्विषयकप्रतीतौ नि-
यमतो विषयत्वम् । नञ्च रूपादिकं प्रति घटादेरस्त्येवेत्य-

(१) “अभिव्यञ्जकत्व वेति” मूलानुसारी पाठ ।

(२) गुणत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनाशकत्वात् । (३) तथापि । (४) ‘त्वनिर्वचने गा०’ ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तथा प्रतीतावपीष्टत्वात् । आश्रयासिद्धिरपि तद्विशेषणवत्तासिद्धिरे-
वानुगता । भूतले घटाभाव इत्यत्रापि अभावस्यैव विशेषणत्वम् । अत
एव सन्निकर्षोऽपि स एव । ननु सम्बन्ध एव कश्चिदाधारत्वं स्यादि-
त्यत आह—अन्यथेति ।

ननु सामान्यवृत्तित्वात् सामान्यादिभिन्नं सादृश्यं पदार्था-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्न तथेति तस्य पृथुगुपादानम् । यथा समवायिकारणत्वेऽप्याका-
शस्य नाभिव्यञ्जकत्वम् । इह गवि गोत्वमित्यत्र व्यक्तेरभिव्यञ्जकत्वम् ।
अन्यथेति । एकवृत्तित्वानङ्गीकार इत्यर्थः । अनुगतं त्वाधारत्वं धर्मस-
म्बन्ध एव, धर्मश्च कुडस्य दधि, तन्तूनां पटो, व्यक्तेश्च गोत्वम् । तत्स-
म्बन्धस्य त्वप्रत्ययेनाभिधानम् । स च क्वचित्संयोगः क्वचित्समवायः क्वचि-
द्विशेषणता । सम्बन्धस्योभयवृत्तित्वाद्दध्याद्यपि कुण्डाद्याधारः स्या-
दित्यत्र क्वचिदिष्टापत्तिः, कुण्डे दधीत्यनया च प्रतीत्या दध्यादिकं
प्रति कुण्डादेर्धर्मतानुल्लेखान्न तथा प्रतीतिः, कुण्डसंयोगो दध्नीत्या-
दौ तथा प्रतीयत एव कुडस्याधेयकोटिप्रविष्टत्वात् । विशिष्य तु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

र्थः । धर्मसम्बन्ध इति । आकाशं च यदि निरधिकरणं तदा धर्मत्व-
मत्र वृत्तिमत्त्वम् । क्वचिदिति । प्रतीताविति शेषः । विशिष्येति । संयो-
गेन सम्बन्धेन गुरुणो द्रव्यस्य पतनप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः (१) । द-
ण्डादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । पुरुषस्यापि कदापि कदाचित्
प्रतिबन्ध (२) पतनाश्रयत्वात्तत्तत्पदम् । पुरुषान्तरस्यापि तदाधा-
रत्वप्रसङ्गवारणाय द्वितीयं तत्तत्पदम् । पतनप्रतिबन्धकत्वं संयोगा-
धारस्य पुरुषस्यापीति पुरुषावयवेऽतिव्याप्तिवारणाय संयोगपदम् ।
मेघादिपतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वमीश्वरस्यापीति तत्राप्याधारत्व-
व्यवहारः प्रसज्येतेति मूर्त्तपदम् । पतनप्रतिबन्धकत्वं च पतनप्राग-
भावप्रयोजकत्वं न तु पतनकारणीभूताभावप्रतियोगित्वं मूर्त्तपदव्य-
र्थतापत्तेः । न च पतनविशेषगर्भत्वे यदपतितमेव नष्टं तत्राप्रसिद्ध्या
तदाधारत्वे लक्षणाव्याप्तिः । एतस्य विशेषलक्षणत्वेन तस्यात्राल-
क्ष्यत्वात् । अत एव पतनाश्रयत्वगर्भतयापि नात्माश्रयः, तद (न्य?)

त्रापि सप्तमी स्यात् । एकवृत्तित्वे च सम्बन्धत्वव्याकोपः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्तत्प्रतिबन्धपतनाश्रयान्यत्वे सति तत्तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगव-
न्मूर्त्तत्वमाधारत्वम्, ईश्वरश्चामूर्त्त इति नाधारः । न च सहैव कु-
ण्डेन पतति दध्नि तदसम्भवः, तदा कुण्डस्य तदनाधारत्वात् पतन-
विशेषप्रतिबन्धकत्वाद्वा अननुगतमेव वाऽधारत्वम् । आधारशब्दश्च
गोशब्दवदनेकार्थः । अनुगतधीश्च शब्दमात्रानुगमात् । न चैवमधि-
करणताभेदे सत्याश्रयासिद्ध्यादेर्भेदप्रसङ्गः, यत्र येन रूपेण सिद्धिर्वि-
वक्षितागमकत्वाय तत्र तदपगम इत्यनुगमात् । सर्व्वनाम्नामनुगतेन
रूपेण बुद्धिस्थत्वादिना तत्तद्विशेषप्रतिपादकत्वमिति व्युत्पत्तेः ।
एवमाधेयत्वमपि वाच्यमिति सम्प्रदायविदः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यैव लक्ष्यत्वात् । मिश्रास्तु । पतनप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्न-
तत्तत्संयोगवत्त्वं विवक्षितम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकं क्वचित् स्वा-
धिकपरिमाणनिविडद्रव्यसंयोगत्वम् । यथा दण्डसंयोगादौ । क-
चित्प्रान्तर्वृत्तिसमानपरिमाणसमुद्भूतसंयोगत्वम् । यथा गृहधारक-
स्तम्भसंयोगादौ । क्वचिज्जलविशेषसंयोगत्वम् । यथा नौकादि-
धारकजलसंयोगादौ । सर्व्वत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनुगमक-
(१)मित्याहुः । एतेन धर्मत्वमेवाधेयत्वं सामान्यतो, विशिष्य तु
प्रतिबन्धपतनाश्रयत्वं तद्योग्यत्वं वेत्यपि सूचितम् । तदा कुण्डस्या-
नाधारत्वे दध्नः पृथक्पातापत्तिरित्यरुचेराह—पतनविशेषेति । कुण्डा-
वच्छिन्नदेशसंयोगरूपेत्यर्थः । तदपगम इत्यनन्तरमाश्रयासिद्धिरि-
ति शेषः । “तदपगमः” सिद्ध्यपगमः । ननु यत्तदन्तर्भावेन निरुक्त-
मप्यननुगतमेवेत्यत आह—(सर्व्वना?)म्नामिति । अनुगतसम्भवेऽननुगतं
हेयमत्र विशेषाधारत्वस्याननुगमेऽपि सामान्याधारत्वमादायैव पद-
प्रवृत्तिरित्यस्वरसादाह—सम्प्रदायविद इति । यथाश्रुतग्रन्थानुसारिण
इत्यर्थः ।

नन्वतिरिक्तसादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वनिषेधे आश्रयासिद्धिः ।

नापि सादृश्यम् । तद्धि सामान्यादेरनेकवृत्तित्वम् । तच्चै-
कव्यक्तिग्रहणसमयेऽगृहीतमपि प्रतियोगिग्रहेऽवगम्यत इति सिद्धं

न्यायलीलावतीकृष्णभरणम्

न्तरं स्यादित्यत आह—नापि सादृश्यमिति । पदार्थान्तरं सामा-
न्य एव तदन्तर्भावादिति शेषः । सामान्यादौ तत् प्रतीतिः
कथं स्यादत आह—सामान्यादेरिति । तत्रापि अनेकवृत्तिवमेव उपा-
धिसामान्यं सादृश्यमित्यर्थः । यत्तु सामान्यादेरनेकवृत्तित्वमित्य-
नेकवृत्ति सामान्यमेवादुगविप्रकर्षादुच्यते इति व्याख्यानं तदयुक्तम् ।
सामान्येऽनेकवृत्तित्वविशेषणासम्भवात् सम्भवव्यभिचारे च वि-
शेषणस्य सार्थकत्वात् । तर्हि व्यक्तिमात्रग्रह एव तद् भासेत न तु
प्रतियोगिज्ञानमपेक्ष्येतेत्यत आह—तच्चेति । तद्विन्नत्वे सति तद्ग-
तभूयोधर्मवत्त्वस्योपाधेः सादृश्यत्वेन प्रतियोगिग्रहापेक्षग्रह-
त्वमित्यर्थः । रामरावणयोरिवेत्यादौ तदीययुद्धानुकारेण
सादृश्यमिति भावः । सिद्धमिति । अयोगव्यवच्छेदान्ययोगव्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नापीति । सदृशबुद्धौ विशेषणतया भासमानं न पदार्थान्तरमि-
त्यर्थः । तद्वीति । यद्यप्येवं सामान्यादिः सदृशः स्यान्न तद्वान् गवादि-
स्तथाप्यनेकवृत्तिसामान्याद्येव सादृश्यम् । अनेकवृत्तित्वं त्वदूरवि-
प्रकर्षेणोक्तम् । ननु सामान्यं निष्प्रतियोगिकं सादृश्यं तु सप्रतियो-
गिकं तेन सदृशं इत्यनुभवादित्यत आह—तच्चेति । यद्यपि सामान्य-
मप्रतियोगिकं तथापि तद्विन्नत्वे सति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्य-
मतो विशेषणांशस्य सप्रतियोगिकत्वात्तद्विशिष्टमपि तथेत्यर्थः ।
सामान्यं च जात्युपाधिसाधारणं तेन सामान्ये सामान्यान्तराभावे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सामान्यरूपस्य च तन्निषेधे सिद्धसाधनमत आह—सदृशेति । तथा
चोभयसिद्धत्वेन रूपेण पक्षतेति नोक्तकल्पवाक्यशः । “अदूरविप्र-
कर्षः” स्वसम्बन्धिवृत्तित्वम् । तद्विन्नत्व इति । तदसाधारणधर्मशून्यत्व
इत्यर्थः । तस्य च तत्पदार्थनिरूपणाधीननिरूपणत्वं सप्रतियोगित्वम् ।
यथाश्रुते भेदस्य पृथक्त्वरूपस्य सावधितया तस्मात्सदृश इतिप्र-

पडेव पदार्था इति । विचारासहत्वाच्च । तथाहि तत्स्पर्शवन्न वा ।
नेति पक्षे एकवृत्ति न वा । आद्ये द्रव्यत्वम् । द्वितीये गुणक-
र्मविशेषान्यतमत्वम् । शेषे संयोगसामान्यसमवायविभागान्य-
तमत्वम् । गुणवृत्तित्वादि गुणादित्वे न स्यादिति चेत् , गुण-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

च्छेदाभ्यामधिकव्यवच्छेदः पर्यवसन्न एवेत्यर्थः । विचारेति । सादृ-
श्यादीनां पदार्थान्तरत्वं विचारं न सहत इत्यर्थः । तमेव विचारमु-
पक्रमते—तदिति । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकता-
पि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥” इति भावः । आद्य इति । स्पर्श-
वस्व इत्यर्थः । द्वितीय इति । निःस्पर्शत्वे सत्येकसमवेतत्व इत्यर्थः ।
शेष इति । निःस्पर्शत्वे सत्यनेकवृत्तित्व इत्यर्थः । समवायस्यानेकवृ-
त्वं स्वरूपसम्बन्धेन । भावत्वे सत्येतत् द्रष्टव्यम् । भावस्याप्यनेकवृत्ति-
त्वाभ्युपगमात् । गुणेति । आद्येनादिपदेन धर्मवृत्तित्वादेः, द्वितीयेन

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ऽपि लक्षणरूपोपाधिसत्त्वात् सदृशव्यवहार इति भावः । शेष इति ।
निस्पर्शैकवृत्तित्वशून्य इत्यर्थः । अत्र संयोगपदमनेकवृत्तिगुणोपल-
क्षणम् । समवायपदं च समवाय्युपलक्षकम् । तेन द्वित्वादिव्योमादी-
नां नाभावः । नन्वात्मनोऽपि नवमद्रव्यत्वसाधने एतादृशपरिशेषा-
पत्तिः, न, अस्य परिशेषस्यैतत्कोटिचतुष्टयान्तभूतत्वेन सादृश्यस्य
द्रव्यादिषट्कान्तर्भूतत्वानुमानपरत्वात्, आत्मनि चाष्टद्रव्यनियतरू-
पाभावेन परिशेषानवतारात् । गुणवृत्तित्वादीति । सादृश्यं न गुणः, गुण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्ययापत्तेः । यथाश्रुते द्वित्वादावाकाशादौ व्यभिचारादाह—अत्रेति ।
तथा चाजहत्स्वार्थलक्षणया संयोगपदं व्यासज्यवृत्तिगुणपरम् । स-
मवायपदं चावृत्तिपरमित्यर्थः । आत्मनि चेति । यद्यपि आत्मा द्रव्यं
सत् स्पर्शवन्न वा । आद्ये पृथिव्याद्यन्यतमत्वमन्त्ये व्योमाद्यन्यतमत्व-
मिति कोटिद्वयान्तर्भावेणाप्यत्राष्टद्रव्यान्तर्भावः साधयितुं शक्य
एव । तथापि तद्धर्मस्येच्छादेरष्टद्रव्यावृत्तित्वात् तस्य पार्थक्यम् ।
न त्वेवमत्रेत्यर्थः । द्रव्यकर्मैत्याद्युपलक्षणम्, अभावविशेषवहिर्भा-

वृत्तित्वादि गुणादित्वे न स्यादिति किं प्रसङ्गमात्रम्, अथ गुणवृत्तित्वादेः स्वीकृतपदार्थातिरेकसाधनम् । नाद्यः । स्वतन्त्रतर्कस्यादूषकत्वात् । नेतरः । उक्तरूपचतुष्टयवहिर्भावस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

च कर्मत्वादिसङ्ग्रहः । सादृश्याधारत्वं वैशिष्ट्यादीनां यदि गुणादित्वं वक्तव्यं तदा गुणादिवृत्तित्वं तेषां न स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गेति । प्रसङ्ग-स्तर्कः । मात्रपदेन प्रमाणानुपग्रह उक्तः । गुणवृत्तित्वादिरिति । सादृश्या-दि न गुणो गुणवृत्तित्वादित्याद्यनुमाननेन षट्पदार्थावहिर्भावसाध-नमित्यर्थः । स्वतन्त्रेति । दूषणस्यापि प्रमाणोपग्रहसापेक्षत्वादन्यथाति-प्रसङ्गादिति भावः । नन्वात्माश्रयान्योऽन्याश्रयादिः स्वतन्त्र एव तर्को दूषणमिति चेन्न, आत्माश्रयादिभिन्नस्य स्वातन्त्र्येण दोषत्वा-भावादितिभावात् । यदि गुणः स्यात् गुणवृत्तिर्न स्यादित्यादेरपि स्वातन्त्र्येण दोषत्वं स्यादिति चेन्न, एतस्य विपर्यये पर्यवसन्नत्वेन स्वीकृतपदार्थातिरेकसाधनं वेति द्वितीयविकल्पप्रवेशात् । उक्ते-रिति । स्पर्शवत्त्वं निःस्पर्शैकवृत्तित्वं निःस्पर्शानेकवृत्तित्वं स्ववृत्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

समेवेतत्वात् । नापि सामान्यं सामान्यवृत्तित्वात् । न समवायः स-मवायवृत्तित्वात् । द्रव्यकर्मवहिर्भावस्तुभयसिद्ध इत्यर्थः । स्वतन्त्रेति । स्वातन्त्र्यं तर्कस्यानुग्राह्यमानासहकृतत्वम् । यद्यपि द्रव्याद्यन्तर्भावसा-धने व्याघातापादकतया तर्कमात्रमपि दूषणं भवत्येव तथाप्यनेन विचारेणोक्तान्तर्भावप्रदर्शनद्वारा सादृश्यवहिर्भावसाधने बाधकमु-च्यते, तत्र च वहिर्भावसाधनमेव दूषणं न तु स्वतन्त्रतर्क इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बोऽपि द्रष्टव्यः । यद्यपीति । द्विविधस्तर्कः । साधको दूषकः (१) । त-त्राद्यस्यैवानुग्राह्यमानापेक्षा न चरमस्येति भावः । तथापीति । नात्र सिद्धान्तिनः सादृश्यान्तर्भावसाधनं मुख्यतोऽभिमतमपि तु वहि-र्भावसाधनबाधकतयेति निरुक्ततर्केणान्तर्भावसाधननिषेधेऽपि ब-हिर्भावसिद्धौ तत्साधकं मानान्तरमास्थेयम् । न च तदस्तीत्य-

षट्पदार्थातिरेकित्वस्य विरोधादशक्यसाधनत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वं चेत्युक्तरूपचतुष्टयम् । चतुर्थी च कोटिराक्षेपलभ्या विभुचतुष्को-
पग्रहाय । पदार्थातिरेकित्वस्येति पूर्वविवरणम् । यद्वा उक्तरूपचतुष्टयवहि-
र्भावस्येति । सति सप्तम्यर्थे षष्ठी । ननु सङ्ख्याया गुणादिवृत्तित्वात्
पदार्थान्तरत्वमेवं महत्त्वपृथक्तयोरपि । भवति हि महानेकः शब्दः
पृथगिति प्रतीतिरिति चेन्न, अग्रे निरसनीयत्वात् ।

ननु स्वत्वं पदार्थान्तरमस्तु । न हीदं गुणः गुणेऽपिवृत्तेः । प्रतीयते
हि अरुणैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीति श्रुतेराहुण्यस्या-
पि साधनत्वम् । न चास्वत्वास्पदेन क्रयः सम्भवति प्रमाणं चात्र
प्रत्यक्षमेव । भवति हि चेत्रस्येदं धनमिति चाश्रुषी प्रतीतिः, चैत्रक-
र्तृकक्रियादिज्ञानस्य सापेक्षचक्षुर्वेद्यत्वेऽबाधकत्वात् । न हि इन्द्रियापा-
तमात्रेण ब्राह्मणत्वं बालत्वं च न गृह्यते इति न तयोश्चाश्रुषत्वम् अस्तु
वा प्रतिग्रहादिज्ञानसहकृतमनोवेद्यत्वम् । न च प्रतिग्रहादिज्ञानस्य
प्रमाणान्तरत्वापत्तिः, क्रयप्रतिग्रहादिज्ञानानामेवावच्छेदकाभावात्
इन्द्रियलिङ्गशब्दादीनां तत्सत्त्वात् ज्ञानत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् ।
यद्वा प्रतिग्रहादिक्रिया प्रतिग्राह्यप्रतिग्राहकनिष्ठसम्बन्धजनिका
कर्तृकर्मनिरूप्याक्रियात्वात् गमनवदित्यनुमानमेव स्वत्वे प्रमाणम् ।
न च कर्तृकर्मभावेन सिद्धसाधनं चैत्रो गां प्रतिगृह्णाति चैत्रस्य गौः
स्वमिति प्रतीतिभेदात् । न च चैत्रो ग्रामं त्यजतीति व्यभिचारः कर्तृ-
कर्मनिष्ठकिञ्चिज्जनकत्वस्य साध्यत्वात्त्यजिक्रियाया अपि विभागज-
नकत्वात् । किं च प्रतिग्रहादेराशुविनाशितया चिरभाविनि योगफ-
लाजनकत्वादान्तरालिकस्वत्वाद्यव्यापारसिद्धिः, तं विना विनियोगा-
सिद्धेः । क्रियाध्वंसादिना चान्यथासिद्धौ यागानुभवयोरपि अपूर्व-
संस्कारव्यापारवत्ताभावप्रसङ्गः । चौर्यमपि स्वत्वजनकमेवेति चौर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

उक्तरूपेति । तत्स्पर्शवन्न वेत्यादीत्यर्थः । वहिर्भावस्य विवरणं षट्पदार्था-
तिरेकित्वस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिसन्धायैतदुक्तमिति भावः । पौनरुक्त्यभयादाह—वहिरिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ननु स्वत्वं पदार्थान्तरमस्तु । तद्धि न सामान्यादित्रयात्मकमु-
त्पत्तिविनाशशालित्वात् । नापि द्रव्याद्यात्मकं गुणेऽपि वृत्तेः । अथ
तत्र मानाभावः । तथा हि तत्र प्रत्यक्षं न मानम् । तद्धि न बाह्य स्व-
त्वास्पदग्रहेऽपि तत्र संशयादस्वमिति विपर्ययाच्च । नापि मानसं मनसो
वहिरप्रवृत्तेः । स्वत्वमबाह्यमेव बाह्यं तु धनं तस्य निरूपकमात्र-
मिति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् । प्रतिग्रहादिज्ञानसहकृतमनोग्राह्यमिति
चेन्न, प्रतिग्रहादिज्ञानस्य मानान्तरतापत्तेः । यदेवासाधारणं सहका-
र्यासाद्य मनोवह्निर्गोचरां प्रमां जनयति, तस्यैव मानान्तरत्वात् ।
नापि प्रतिग्रहादिक्रिया धनप्रतिग्रहीत्रादिसम्बन्धजनिका कर्तृकर्म-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

असहनतया 'विरोधा'दिति फक्किकामव्याख्यायैव शङ्कते—नन्विति ।
क्वचित्फक्किकाव्याख्यानन्तरमेवायमाक्षेप इति क्रमः । गुणेऽपीति । अह-
णयेत्यत्रारूप्यगुणस्य क्रयसाधनत्वं प्रतीयते । न च स्वत्वानाश्रयत्वस्य
तथात्वं युज्यते परवस्तुस्वत्वोत्पत्त्युपाधिकपरस्वत्वापादनार्थकत्या-
गकर्मत्वाश्रयस्य क्रयसाधनत्वादिति भावः । गुणकर्मनात्मकत्व-
मप्युक्तं ननु तत्र साधनीयमिति द्रष्टव्यम् । बाह्यं त्विति । तस्य चोपनी-
तस्यापि भानमिति भावः । उक्तेति । धनज्ञानं संशयाभावापत्तेरित्य-
र्थः । प्रतिग्रहादिति । तथा च व्यञ्जकाभावात् संशय इत्यर्थः । प्रतिग्रहा-
दिज्ञानस्येति । यद्यप्यबाह्यस्वत्वविशेष्यकमुपनीतधनविशेषणकं च ज्ञा-
नं मनसा जन्यत इति न प्रतिग्रहादिज्ञानस्य मानान्तरता । वह्निर्वि-
शेष्यकप्रमायां मनःसहकारिणस्तत्त्वात्(१) । स्वत्वविशेषणक(२)-
ज्ञानं च उपनयसहकृतमनोजन्यं प्रमाणान्तरजन्यं च क्वचित् । न
चोपनयस्य प्रमाणान्तरता निर्व्यापारत्वादन्यथा कविकाव्यमूलज्ञा-
नजनकोपनयस्यापि तथात्वापत्तेस्तथापि स्वत्वमज्ञात्वा प्रतिग्रहत्व-
मेव ज्ञातुमशक्यं तद्घटितत्वात्तस्येति न प्रतिग्रहादिव्यञ्ज्य स्वत्वमि-
त्यत्र तात्पर्यमिति मिश्राः । केचित्तु । धननिष्ठस्य स्वत्वस्य प्रतीय-
मानतया वक्ष्यमाणक्रमेण च तस्योपपत्त्या नाबाह्यं स्वत्वमित्यत्र ता-
त्पर्यमित्याहुः । नापीति । न चास्य सम्बन्धस्योभयीयतायामिदं ममे-
तिवदस्याहमिति स्यादिति वाच्यम्, तस्योभयनिरूप्यत्वेऽप्येकस्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्य तत्र क्रमेण विनियोगः । न च तद्धनविनियोगे शास्त्रशिष्टवि-
भागाभावः (१) प्रसङ्गः, द्यूतोत्कोचादिसाधारण्यात् । न च पूर्वस्वा-
मिना चौरापहृतधनानाच्छेदप्रसङ्गः, तदाच्छेदस्यापि श्रौतत्वात्, कु-
सीदधनविनियोगवत् चोरितविनियोगे शास्त्रशिष्टविगानाभावाच्च ।
न च स्वत्वस्य स्वरूपतस्तद्विनियोगकारणत्वं तदा तदज्ञानदशा-
यां विनियोगानध्यवसायो न स्यात् ज्ञातस्य कारणत्वे क्रयाद्युपाय-
विषयत्वज्ञानमेव तन्त्रं तदन्तरेण स्वत्वस्याप्यज्ञानादिति वाच्यम्,
स्वत्वसाधकप्रमाणस्य दर्शितत्वात्, ज्ञायमानस्यैव तस्य विनियोग-
जनकत्वात् । तज्ज्ञानं च प्रतिग्रहादिज्ञानमन्तरेणेत्यन्यदेतत् । अत
एव विनियोगरूपेषु साधनताज्ञानादेव प्रवृत्तौ किं स्वत्वेनेति
परास्तम्, तज्ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावधारणादिति
पूर्वपक्षसङ्केपः ।

अत्रोच्यते । स्वत्वस्योत्पाद्यत्वे कारणाननुगमः । न हि प्रति-
ग्रहादावैकरूप्यमास्ति येन कारणताऽवच्छिद्यते । शास्त्राविरुद्धार्जनो-
पायविषयत्वं चेत् तदा तदेवास्तु स्वत्वं किमविवेकेन । एवं स-
त्युत्पादविनाशप्रत्ययस्तत्र कथमिति चेत् उपाध्युपधानानुपधा-
नाभ्यां दण्डित्वस्येव दण्डसम्बन्धासम्बन्धाभ्याम् । विनियोगश्च त-
ज्ज्ञानाधीनः । तच्च ज्ञानविषयत्वमिव चिरस्थायि । आगमान्तरान-
न्तरितार्ज्जकागमविषयत्वमेव स्वत्वमनुगतम् । आगमश्च धनार्ज्जन-
हेतुः क्रिया प्रतिग्रहादि (२) । तदुक्तम्—“सप्त विचागमा धर्म्या दायो
लाभः क्रयो जय” इत्यादि (३) । अत एव दर्शिते प्रत्यक्षानुमानेऽप्यन्य-
थासिद्धे । आगमनिषिद्धो द्यूतोत्कोचादिरनापदि कृष्यादिः प्रत्यवाय-
हेतुस्तदार्ज्जिते च विनियोगं प्रति न विशेषः । चौर्यमपि तथा । अत
एवा“स्तेयमग्नये काष्ठ” मित्यादिना काष्ठादिस्तेयस्य प्रत्यवायाभाव
उक्तः । अरण्यफलादौ च उपादानमेवागमः । न च क्रीत्वा दत्तेऽपि
स्वत्वं स्यात् तत्रागमान्तरानन्तरितत्वाभावात् । कश्चित् स्वत्वे स-

(१) ‘विगानाभा’० ।

(२) अत एव “आगमोऽभ्याधिकी भोगा” दितियाज्ञवत्क्यवचनव्याख्यानावसरे मिताक्षराकाराः—
“स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः ।” (२।२१)

(३) “प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥” इति शेषः । मनु—१० । १२९

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यपि यथेष्टविनियोगप्रतिबन्धो वाचनिकः । यथा—“एको ह्यनीकः (शः ?) सर्वत्र दानाधमन(१)विक्रय”(२)इत्यादौ, “सा यथा कामम-
श्रीयात् दद्याद्वा स्थावरादृत”(३)इत्यादौ च । यदि च स्वत्वं कार्य्यं
स्यात्तदा द्रव्यं गुणः कर्म चेति विकल्पं न सहेत । क्रयादिश्रागम
आरण्यकफलादौ समान इति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निरूप्यक्रियात्वात् गमनवदित्यनुमानं तयोः स्वत्वाख्ये सम्बन्धे मा-
नं कर्तृकर्मभावेन सम्बन्धेन सिद्धसाधनात् । न च गन्तृग्रामसंयोग-
वत् साक्षात्सम्बन्धः साध्यः, ग्रामं त्यजतीत्यादावनैकान्तिकत्वात् ।
न हि तत्र त्यागक्रियया कर्तृकर्मणोः साक्षात्सम्बन्धो जन्यते । नाप्य
जितेषु सर्वत्र स्वमितिप्रयोगोऽनुगतधर्मनिमित्तकोऽनुगतशब्दप्रयो-
गत्वात् गोशब्दप्रयोगवदित्यनुमानम्, अक्षाद्यनुगतप्रयोगेऽनैकान्तात्
तत्रापि चाक्षादिपदवाच्येऽनुगतधर्मस्वीकारापत्तेः । अथ प्रतिग्रहा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

श्रयत्वादपरस्य च प्रतियोगित्वादन्यथा व्याप्त्यादावप्यगत्यापत्तेरि-
ति भावः । धनप्रतिग्रहीत्रादीति प्रकृताभिप्रायम्, कर्तृकर्मैति बोध्यम् ।
अन्यथा दृष्टान्तासङ्गतेः । कर्तृकर्मैति । अस्तिक्रियायां स्वध्वंसप्रागभा-
वानवच्छिन्नसत्त्वरूपायां कर्तृनिरूप्यायां कर्मशून्यतया कर्मसम्ब-
न्धाजनिकायां व्यभिचार इति कर्मपदम् । घटं जानामीत्यत्र विषय-
रूपकर्मनिरूप्यायां ज्ञानक्रियायां व्यभिचार इति कर्तृपदम् । सा च
नात्मनिरूप्येति तद्वारणम् । क्रियापदं तु अविगीतक्रियापरम्, चौर्या-
दिक्रियाव्यभिचारवारणाय क्रियापदस्याविगीतक्रियायामेव लोक-
प्रसिद्धेः । अत एव चौर्ये अक्रीतिव्यपदेशः । गमनवदिति । उत्तरसं-
योगावच्छिन्नस्पन्दस्य(४) संयोगवद् द्विष्टतया उभयनिरूप्यत्व-
मिति भावः । सिद्धसाधनादिति । कर्तृव्यापार्यकरणव्यापारविषयत्वरू-
पपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः । ग्राममिति । विभागस्य द्विष्टतया विभागा-

(१) 'आधमनं' बन्धकत्वेन ख्यातमिति "दायभागतत्त्वे" रघुनन्दनः ।

(२) "दायभगतत्वे" रघुनन्दनभदाचार्य्येण व्यासवचनत्वेन धृतम् ।

(३) "दायभागे" जीमूतवाहनधृतनारादवचनम् ।

(४) 'गमनस्येत्यधिकः पाठो द्वितीयपुस्तके ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नन्तरं यथेष्टविनियोगदर्शनात्तयोः कार्यकारणभावः, स च न साक्षात्सर्वत्र प्रतिग्रहादीनां आशुविनाशित्वात्, विनियोगस्य कालान्तरभावितात्। नापि ध्वंसद्वारा, स्मृतेरप्यनुभवध्वंसजन्यत्वापत्तौ संस्कारापलापपत्तेः। प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वात् न तथेति तुल्यम्। तस्मात् प्रतिग्रहादिजन्यो धर्मविशेषः कल्प्यते। स च धनगतः स्वामिनिरूप्यस्तस्य च विक्रयादिना नाश इति मतम्। तन्न, चौर्यान्तरं यथेष्टविनियोगात्तत्रापि स्वत्वकल्पनापत्तेः। न चेष्टापत्तिः चौर्योपात्तधने यथेष्टविनियोगे शास्त्रशिष्टविगानानुपपत्तेः, स्वत्वाश्रयत्वाद्विनियोज्यस्य। अपि च तस्य धर्मस्य स्वरूपसतो यथेष्टविनियोगहेतुत्वे मयेदमर्जितमिति ज्ञानाभावेऽपि यथेष्टविनियोगापत्तेः। तादृशज्ञानविशेषितस्य च तस्य तद्धेतुत्वे लाघवादावश्यकत्वाच्च तादृशज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वापत्तौ तस्यैवासिद्धेः। अत एव प्रतिग्रहादौ नेष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्तिरिष्टं च यथेष्टविनियोगान्नान्यत्तेषां चाशुविनाशितया साक्षात् तद्धेतुत्वाभावात् तज्जन्यं धर्मान्तरमस्तीत्यपास्तम्। किञ्च स्वत्वस्य यथेष्टविनियोगहेतुत्वे मानाभावः, विनियोगरूपायाः प्रवृत्तेरिष्टसाधनताधीजन्यतया तन्निरपेक्षत्वात्। न च तद्धर्मविशिष्टस्यैवेष्टसाधनत्वमिति वाच्यम्, स्वत्वास्पदानास्पदयोः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वच्छिन्नस्पन्दरूपस्य त्यागस्योभयनिरूप्यत्वादिति भावः। न च तदुभयनिष्ठसाक्षात्सम्बन्धधर्ममात्रजनकत्वं साध्यं तथापि संयुतक्रीत्यादौ व्यभिचारादिति भावः। धनगत इति। फलोपपादकस्य व्यापारस्य लाघवेन तत्सामानाधिकरण्यकल्पनादिति भावः। ननु विभागानुपपत्तिः (१) न स्वत्वबाधिका स्वत्वाश्रयेऽपि शब्दबलेन विनियोगनिषेधात्, सत्यन्वये सर्वस्वदाननिषेधवदित्यरुचेराह—अपि चेति। (२) आदिपदसंगृहीतापेक्षया बहुवचनम्। तादृशेति। क्रीतत्वादिविषयकैत्यर्थः। परकीयेति। यद्यपि बलवदनिष्ठानुबन्धीष्टसाधनत्वं स्वत्वविशिष्टस्यैव तथापि स्वत्वोत्पादकत्वाभिमतप्रतिग्रहादिध्वंसविशिष्टस्यैव तथात्वं न तु पदार्थान्तरकल्पना युक्तेति भावः।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विनियोगे फले विशेषाभावात् । न हि परकीयस्वत्वास्पदान्नभक्षणे न बुभुक्षा प्रशाम्यति । मैवम् । शब्द एव हि स्वत्वे मानम् । तथा हि या क्रिया क्रयप्रतिग्रहादिः स्वत्वहेतुत्वेन धर्मशास्त्रेण बोध्यते तत एव तदुपात्ते धने स्वत्वमुत्पद्यते । चौर्यादितु न तथेति न तदुपात्ते स्वत्वम् । अत एव स्वत्वे सत्यपि यथेष्टविनियोगनिषेधोऽपि शाब्द एव यथा—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ॥” (१)

इत्यनेन सुतानामसम्मतौ दानविक्रयादिनिषेधः स्मर्यते ।

यथा वा—

“सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

सा यथाकाममश्रीयाद्द्याद्धा स्थावरादृते ॥” (२)

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टतिः

अत एवेति । यत एव स्वत्वं शाब्दमत एव तद्वलेन स्वत्वे सत्यपि कचिद्विनियोगविशेषनिषेधोऽपि शाब्द इति भावः । स्थावरादृते इति । एतच्च पतिदत्तमात्रविषयम् । अन्यथा

“सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

दाने च विक्रये चैव यथेष्टं स्थावरेष्वपि” ॥ (३)

इत्यनेन विरोधापत्तेः । यद्व्यतिरेकेणेति । अत्रासम्भवनिश्चयोऽभावापादनं यदीदं न क्रियेत यथेष्टं न विनियुज्येतेत्यादिरूपम् । विनियोगोपायविषयत्वं चौरगृहीतेऽपीति शास्त्राविरुद्धत्वमुपायविशेषणम् । तावमात्रं च क्रीत्वा विक्रीतेऽपि गतमतीतेऽपि क्रये तद्विषयतायाः स्वयमुत्पत्तिरिति यद्व्यतिरेकेणेत्यादि । न च तत्र क्रीतत्वव्यतिरेकप्रयुक्तो विनियोगाभावनिश्चयः किन्नाम विक्रीतत्वप्रयुक्तः (४) । ननु विषयत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा । आद्ये क्रियाया आशुविनाशित्वेन उत्तरका-

(१) “दायभागतत्वे” रघुनन्दनेन किञ्चिदन्याद्दशानुपूर्व्या व्यासवचनतया धृतम् ।

(२) तत्रैव तेन कात्यायननारदयोर्वचनत्वेन सप्तधृतम् । सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं सौदायिकम् ।

(३) “दायभागे” जीमूतवाहनधृतकात्यायनवचनम् ।

(४) प्रयुक्तत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लभस्वत्वापत्तिः । नोपलक्षणं क्रीत्वा विक्रीते प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । न च तत्र तादृशापादनाभावादेव न तद्विशिष्टं स्वत्वमिति वाच्यम्, तादृशापादनस्य विशेषणतायां सुप्तस्य स्वत्वोच्छेदापत्तिरित्युपलक्षणत्वे प्रसङ्गसम्भवात् । अत्र मिश्राः । आपादनयोग्यतैव लक्षणप्रविष्टा । योग्यता च शास्त्राविरोध्युपायान्तरानन्तरित्वमेव । एवं च शास्त्राविरुद्धविनियोगोपायसमानकालीनशास्त्रविरोधिविनियोगविरोध्युपायप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावत्वं स्वत्वम् । क्रयेण स्वत्वमिति व्यपदेशस्तु सुवर्णेन धनीतिषत् सामान्यविशेषभावादुपपादनीयः । विक्रयेण तन्नाश इतिव्यपदेशस्तु यत्किञ्चित्समुदायिनाशनैव समुदायनाशव्यवहारादुपपादनीयः । न च स्त्रीसौदायिकाव्याप्तिः, तत्र यथेष्टविनियोगाभावादिति वाच्यम्, तद्विनियोगोपायविषयत्वं तद्विनियोगप्रयोजकीभूत(१)स्वत्वविषयत्वरूपमित्याशयात् । वस्तुतः सौदायिके यथेष्टविनियोगयोग्यत्वमेव । अत एव दानं तत्र सिद्ध्यत्येव पुरुषस्तु प्रत्यैवेति निषेधबलादन्वये सति सर्वस्वदानवदतिथावभोजिते स्वीयान्नभोजनवच्च । इदं च स्वत्वं पत्न्यादावपि दानविषयत्वात्(२) । अत एव तत्र दानादिनिषेधोऽपि । तद्दानं न भवत्येव । किन्तु दानप्रतिरूपकम् । दानप्रतिषेधस्तु यथेष्टविनियोगात्मकस्वत्वनिषेधपर एव । विनियोगविशेषस्तु स्वत्वेऽसत्यपि वचनबलादेवेत्यपि कश्चित् । न चैवं कृष्यार्जितधने निषिद्धप्रतिग्रहार्जितधने च ब्राह्मणस्य स्वत्वं न स्याच्छास्त्रविरोधादिति वाच्यम्, उपायत्वे कृष्यादीनां शास्त्रविरोधेऽपि तदुपात्तधनविनियोगस्याविगानात् । तस्यैव च लक्षणप्रवेशात् । चौर्ये तूपायत्व इव विनियोगोऽपि विगानमेव । यत्तु कृष्यादौ नोपायत्वविगानमपि तु तस्मिन्नुपाये ब्राह्मणादिविषयत्वविगानमित्यविगीतोपायत्वमेव तत्रेति । तन्न । तथा सत्यनन्यगतिकतायां मातापित्रादिभरणार्थं नित्यदेवपूजार्थं च भक्ष्यपुष्पचौर्य्योरपि शास्त्राविरोधादन्यत्रापि चौर्यादिना स्वत्वापत्तेः । एवं भुजात्कृते राज्ञः स्वत्वबोधनादन्यत्रापि तत्र स्वत्वापत्तेः । न च शास्त्राविरो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यनेन स्थावरे स्त्रीणां भोग एव स्वत्वं न दानविक्रययोः ।

अत्रोच्यते । स्वत्वं न यथेष्टविनियोगविषयत्वं स्वं नियु-
ज्यते न तु विनियोगात् स्वं भवति विनियोगात् पूर्वं साधारण्यापत्तेः ।
विनियोगाविषये स्वेऽप्यस्वत्वापत्तेश्च । किन्तु यद्यतिरेकेण यथेष्टवि-
नियोगासम्भवनिश्चयः शास्त्राविरुद्धतदुपायविषयत्वरूपं यथेष्टविनि-
योगयोग्यत्वं स्वत्वम् । तदुपायानां क्रयप्रतिग्रहादीनां क्रियात्वेनास्थिर-
त्वेऽपि तद्विषयत्वं स्थिरमेव । ज्ञाननिवृत्ताविव तद्विषयत्वम् । अत एव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धस्य परस्वं नाददीतेत्यादिप्रतियोगिप्रसिद्धधीनग्रहस्य स्वत्वनिरू-
प्यत्वादात्माश्रय इति वाच्यम्, शास्त्रविरोधस्य न कलञ्जमित्यादावेव-
प्रसिद्धेः । 'सप्त वित्तागमा धर्म्या' इत्यनेन धर्म्यत्वस्य शा(स्त्रा ?)
निषिद्धत्वाच्चेति वदन्ति । वस्तुतः क्रयादिध्वंस एव स्वत्वं क्रया-
दीनां च शास्त्राविरुद्धविनियोगोपायत्वमेवानुगमकं क्रयादिसमा-
नकालीनविरोध्युपायप्रतियोगिक्रयावदनादिसंसर्गाभावसाहित्यं च
विशेषणम् । एवं च क्रयजन्यत्वव्यवहारस्तत्रोपपद्यते । विक्रयनाश-
त्वव्यवहारस्तु पूर्व(१)एवोपपाद्यः । न (च ?) क्रयकाले स्वत्वाना-
पत्तिः सम्प्रदानस्वीकारविशिष्टेऽस्यैव दात्रिच्छाविशेषस्य तवापि
स्वत्वतया यथा न प्रथमक्षणे स्वत्वं तथा द्वितीयक्षणेऽपीति सम्भ-
वात् । अतिरिक्तस्वत्ववादिमतेऽपि क्रयोत्पत्तिकाले(२)असम्भवाच्च ।

केचित्तु क्रयकालेऽपि स्वत्वमित्यभिसन्धिना शास्त्राविरुद्धविनि-
योगप्रयोजकीभूतोपायप्रागभावविरोधिमत्त्वं स्वत्वम् । विरोधी च
क्रयादिस्तद्ध्वंसः । क्रयादिजन्यव्यवहारश्चैकदेशान्वयादेवेत्याहुः ।
न च क्रीत्वा विक्रीते तदापत्तिः विरोध्युपायान्तरानन्तरितत्वस्य(३)
विशेषणत्वात् । न चार्जितेषु प्रमीतस्य स्वत्वापत्तिस्तत्र मरणस्यैव
पुत्रादिविनियोगप्रयोजकस्य व्यवधायकत्वादिति दिक् ।

ज्ञाननिवृत्ताविति । यथातीतस्यैव ज्ञानस्य व्यवहारप्रयोजकत्व-
मेवमुक्तक्रमेणातीतस्य (४) क्रयादेर्विनियोगप्रयोजकत्वमित्यर्थः । भ-
वत्त्वेवं तथाप्यस्मन्मतेऽपि नानुगमो विनियोगोपायत्वेनैवानुगमादि-

(१) 'पूर्ववदेव' ।

(२) ले च तदसम्भ ।

(३) 'विरोध्युपायान्तरितत्वस्य' ।

(४) तस्यैव क्र ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न तद्वत्पदार्थान्तरत्वम् । न च क्रयादीनामननुगमाद्योग्यताननुगमो लक्षणदोषः, स्वत्वस्य पदार्थान्तरत्वेऽपि तद्धेतूनां क्रयादीनामननुगमात् तत्कारणताभङ्गापत्तेः । अथ तृणारणिमणिन्यायेन कारणताग्रहः । एवं तर्हि क्रयादीनां प्रत्येकमेवोपायत्वे गृहीते उपायविषयत्वं योग्यतालक्षणमधुणमेव । अवश्यं हि क्रयादीनां स्वत्वोपायत्वेन प्रसिद्धानामेकरूपकार्यं प्रति मिथोव्यभिचारिणां कारणतानिर्वाहकानुगमार्थं शास्त्राविरुद्धत्वाद्येकमनुगमकं वक्तव्यम् । ननु यदि क्रयाद्युपायापगमेऽपि तद्विषयताऽस्ति तदा यत् क्रीत्वा विक्रीतं गृहीत्वा दत्तं वा तत्रापि तद्विषयताऽस्त्येवेति तत्र विक्रेत्रादिस्वत्वमपि व्यवहियेत । न । न ह्युपायविषयत्वमात्रं योग्यता किन्तु स्वव्यतिरेकप्रयुक्तयथेष्टविनियोगासम्भवनिश्रयसहकृतम् । तत्र च न पूर्वक्रयव्यतिरेकप्रयुक्तो विनियोगासम्भवः किन्तु विक्रयदत्तत्वप्रयुक्त एव । पदार्थान्तरत्वपक्षेऽपि दूषणसाम्यात् । सा च योग्यता क्रयाज्जायते विक्रयाभिवर्तते । एका योग्यता नश्यत्यन्या त्वन्यस्योत्पद्यते । तर्हि योग्यता नाना । कः संशयः । तत्त्वव्यतिरेकप्रयुक्तत्वविशेषितविनियोगासम्भवनिश्रयभेदेन योग्यताभेदात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशेषिताभावभेदवत् । अत एव चौरादिना गृहीते पूर्वस्वामिनः स्वत्वं वर्त्तत एव । न हि पूर्वागमव्यतिरेकप्रयुक्तस्तत्र विनियोगासम्भवः किं तु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्याह—एवमिति । वस्तुतोऽवान्तरवैचित्र्येऽपि यद्विशेषयोरित्यादिन्यायेनासति बाधके सामान्यसामग्री त्वयाऽपि वाच्यैवेत्यनुगम उभयसाधारण एवेत्याह—अवश्यं हीति । शास्त्रेति । शास्त्राविरुद्धविनियोगप्रयोजकत्वमित्यर्थः, यथाश्रुते ब्राह्मणकृष्यादावव्याप्तेः । अत एवेति । यत एव यावदनादिसंसर्गाभावघटितं स्वत्वमित्यर्थः । न हि पूर्वागमेति । येन पूर्वस्वामिनः शास्त्राविरुद्धविनियोगोपायविषयता पूर्वनिरुक्ता चौरगृहीते न स्यादिति शेषः (१) । किं त्विति । तच्च शास्त्राविरुद्धमेवेति शास्त्राविरोधि विरोध्यनन्तरितत्वमपि पूर्वोपाय इति भावः । तथा च विक्रीत(२)वैषम्यमिति बोध्यम् । यत्तु तत्र चौरस्यैव स्वत्वमन्यथा

नन्वेवमपि न्यून(१)त्वम् । तथाहि क्षित्यादिकं द्रव्यत्वाद्

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

एवमपीति । अतिरिक्तपदार्थनिषेधेऽपि न्यूनत्वं विभागस्य दुष्ट-
त्वमित्यर्थः । तथा च पृथिव्यादिनवकसङ्गाहकैकरूपाभावे न्यूनत्वात्
दुष्टत्वं द्रव्यगुणकर्मणां मिथोभेदकाभावे चाधिकत्वात् दुष्टत्वमि-
ति भावः । क्षित्यादिकमिति । क्षित्यादिनवकं गुणादिपञ्चभ्यो द्रव्यत्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चौरादिगृहीतत्वप्रयुक्तः, औपादानिकस्वत्वविषयेऽपि तथैव । आ-
रण्यककुशादिष्वप्युपादानव्यतिरेकप्रयुक्त एव हि विनियोगासम्भ-
वनिश्चयः । तेनौपादानिकं स्वत्वमुच्यते । इति संक्षेपः ।

“विरोधात्” व्याहृतत्वादित्यर्थः(२) । तथा हीति । द्रव्यादित्रिकं
मिथोव्यावर्तकधर्माभावान्न मिथोभेद इति न पदार्थषट्कविभागः
समीचीनः । किं च पृथिव्यादिरूपाद्युपग्राहकद्रव्यत्वगुणत्वाभावेन
तेषां प्रत्येकं वक्तव्यतायां द्रव्यादिपदस्यैकैकपृथिव्यादिपरत्वे न्यून

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं पूर्वस्वामी समाप्नुयादित्यत्र पूर्वपदवैयर्थ्याप-
त्तिरत एव च हिरण्यादौ विनियोगो निःशङ्कमन्यथाचौरग्रहणमूल-
लकत्वशङ्काया निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति मतम् । तन्न, तत्रोत्तर-
स्वामिपदस्य यथोक्तविनियोक्तृमात्रपरतया पूर्वपदस्य सार्थकत्वा-
न्निःशङ्कप्रवृत्त्यनुरोधेन च चौरादिग्रहणा(३)मूलकत्वनिश्चयाभावसहकृ-
तस्य क्रयादेर्विनियोगोपायत्वस्वीकारादन्यथा चौरस्वत्वनिश्चितवा-
क्येऽस्वामिपदानन्वयापत्तेरविगानेन शिष्टानां चौरगृहीतक्रियापत्ते-
श्चेति दिक् ।

हेत्वाभासलक्षणो विरोधो नात्रेत्यत आह—व्याहृतत्वादिति । न्यून-
तेति(४) । मूले विभजनीयस्य विभागस्य चेत्यर्थ इति प्रथमं विभजनी-
यस्य न्यूनतामाह—द्रव्यादित्रिक इति । विभागस्य न्यूनतामाह—किं चे-

(१) 'नता । त'

(२) उक्तरूपचतुष्टयवर्तिभावस्य विरुद्धत्वात् षट्पदार्थातिरोक्तत्वं साधयितुं न शक्यते, उक्तरूपचतुष्टयान्तर्भावश्चावश्यकत्वादिति 'उक्तरूपचतुष्टये'त्यादिमूलस्य शिरोमणिकृता व्याख्या ।

(३) ग्रहणमूल० । (४) आदर्श'प्रकाश'ग्रन्थे एतत्प्रतीकानुसारी पाठो नास्ति ।

गुणवत्त्वाद्वा भिद्यते । नाद्यः । तदसिद्धेः । अनुगतमतेः सन्दि-
ग्धत्वात् । स्वातन्त्र्यधीरिय(१)मिति चेन्न, शब्देऽपि तत्सत्त्वात् ।
समवेतत्वेनैव(२) चावयविनामवसायात् । नापि गुणवत्त्वात् । स-
ङ्ख्यादिसाधारण्यात् रूपादिषु गुणत्वस्यैकस्यासिद्धेः । भिन्न-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गुणवत्त्वाद्वा भिद्यते इत्यर्थः । तदसिद्धेरिति । द्रव्यत्वजातेरसिद्धेरित्यर्थः ।
ननु द्रव्याकारानुगतमतिरेव द्रव्यत्वे प्रमाणमित्यत आह—अनुग-
तेति । न हि लौकिकपरीक्षकसाधारणी द्रव्याकारानुगतमतिराकाशा-
दावित्यर्थः । परविप्रतिपत्त्या वा सन्देहस्तत्रेति वार्थः । ननु स्वतन्त्र-
मिदमित्यनेनाकारेण या धीः सैव द्रव्याकारानुगतधीरिति शङ्कते—
स्वातन्त्र्येति । स्वाश्रयानुपरक्तधीः स्वातन्त्र्यधीः शब्दसाधारणी न
द्रव्यत्वव्यवस्थापिकेत्याह—शब्देऽपीति । उक्तस्वातन्त्र्यधीर्द्रव्ये नास्त्ये-
वेत्याह—समवेतत्वेनेति । द्वितीयं भेदकं निराकरोति—नापीति । संख्यादीति ।
संख्यादिना गुणेन गुणकर्मणोरपि गुणवत्त्वमित्यर्थः । भवति हि च-
तुर्विंशतिर्गुणाः पञ्च कर्माणीति धीरिति भावः । यदि रूपादिचतु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वम्, पृथिव्यादीनां चैकत्वे व्याघात इत्यर्थः । 'अनुगतमति'र्द्रव्यमि-
ति प्रत्यक्षमित्यर्थः । सन्दिग्धत्वाद्वादिविप्रतिपत्तेरिति शेषः । 'इयं'द्र-
व्येष्वनुगतमतिरित्यर्थः । स्वातन्त्र्यधीर्यथाश्रयत्वबुद्धिस्तदा गुणा-
दिसाधारण्यम् । अथाश्रयामानेऽपि भावमानत्वं तदा शब्दगन्धादिसा-
धारण्यमित्याह—शब्देऽपीति । अथानाश्रितत्वबुद्धिः सा तदा वैपरी-
त्यमेवेत्याह—समवेतत्वेनैवेति । संख्यादीति । रूपादौ संख्यादेः संख्यादौ च

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति । ननु पृथिव्याद्येकमेवेति न तत्रोपसंग्राहकापेक्षेत्यत आह—पृथि-
व्यादीनां चेति । व्याघातो नवत्वव्याघातः । प्रत्यक्षसिद्धवैधर्म्यव्याघातो
वा । अथाश्रयेति । एतादृशवस्तुविषयक(३) इत्यर्थोऽन्यथा बुद्धिविकल्पा-

(१) स्वातन्त्र्यधीविषयत्वरूपमेव हि द्रव्यत्वं भेदकमभिमतमित्यर्थः ।

(२) इदं च समवायप्रत्यक्षतावादिमतेन । इतरथा वृत्तिमत्त्वेनेत्यर्थः ।

(३) व्यकत्वमि० ।

रूपस्य भागासिद्धेः । आदित्वस्यैव प्रतिक्षेपात् । अन्यतमत्वस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विंशतौ गुणत्वमेकमनुगतं स्यात्तदा क्षित्यादिनवकभेदकं गुणवत्त्वं भवेत्तदेव तु नास्तीत्याह—रूपादिष्विति । ननु गुणत्वासिद्धौ गुणवत्त्वमनुगमकं माऽस्तु रूपवत्त्वमेव भेदकमास्त्वित्यत आह—भिन्नरूपस्येति । आकाशादीनामपि पक्षत्वे तत्र रूपवत्तादेरसिद्धेरित्यर्थः । ननु रूपवत्तादिकं भागासिद्धं न तु रूपादिमत्त्वमपि कस्यचित् द्रव्यस्य किञ्चिद्गुणसत्त्वादित्यत आह—आदित्वस्येति । आदिपदं प्रकारवाचि प्रकारश्च गुणत्वमेव स्यात्, तच्च गुणत्वस्यैवासिद्धेरिति पूर्वोक्तेनैव प्रतिक्षिप्तमित्यर्थः । ननु रूपवत्त्वरसवत्त्वाद्यन्यतमत्वमेव द्रव्यभेदकं स्यादत आह—अन्यतमत्वस्येति । आदिपदमनिर्द्धारितमेकमाह । तथा च रू-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पृथक्तादेः सत्त्वेन गुणवत्त्वस्य साधारण्याद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । किञ्च गुणवत्त्वं गुणत्वाश्रयवत्त्वं वा रूपवत्त्वमिति प्रत्येकं वा रूपादिमत्त्वं वा रूपाद्यन्यतमवत्त्वं वा । आद्ये रूपादिष्विति । रूपादौ गुणाकारानुगमप्रतीत्यभावादित्यर्थः । द्वितीये भिन्नेति । तृतीये आदित्वस्येति । प्रकारवाचिन आदिशब्दस्यानुगतधर्माभावेनाप्रवृत्तेः प्रत्येकगुणपरत्वे तस्य भागासिद्धेः समुदायपरत्वे चासिद्धेरित्यर्थः । चतुर्थे अन्यतमेति । अन्यतमत्वं हि समभिध्याहृतपदार्थमध्ये किञ्चिद्वृत्तित्वे सति किञ्चिद्वृत्तिधर्मवत्त्वम् । तथा च भागासिद्धिः पक्षीकृतेषु नवसु

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्रुतिः

सङ्ख्यापत्तेः॥ सपक्षघटितं साधारण्यं केवलव्यतिरोकिणि न सम्भवतीत्यत आह—विरुद्धत्वादिति । साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्ध इति मतमाश्रित्येदमुक्तम् । किञ्चिदिति । सत्यन्तं स्वरूपनिर्वचनपरम् । यद्यपि एतावता तादृशधर्म एवान्यतमत्वं तथापि तादृशो धर्मो यत्र (१) तत्त्वं तादृशधर्मवत्त्वमेवाभिमतमत एव क्वचित्पाठोऽपि तथेति भावः । तादृशो धर्मो रूपत्वादिः संयोगत्वादिर्वा । अन्ये व्यर्थविशेषणतैवेति प्रथमे भागासिद्धिमाह—तथा चेति ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पवत्वरसवरत्रादावेव पर्यवस्येत, तच्च भागासिद्धमेवेत्यर्थः । नवानां समवायिकारणत्वेनैक्यमाशङ्क्य गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेषामसत्त्वादित्यर्थः । यद्यपि भागासिद्धौ भागान्तरे साधनाभावात् साध्यसिद्धभावस्य दूषकताबीजस्यात्राभावः, भागान्तरे साध्यसाधकस्य जलत्वादेः सत्त्वात्, न वा भागासिद्धिः पृथिव्याद्यन्यान्यत्वस्य (१)विवक्षितत्वात् । तथापि पृथिव्यादिव्यक्तीनां प्रत्येकमुपस्थापयितुमशक्यत्वात् पृथिवीत्वादिना तत्तदुपस्थितिर्वाच्या सा च पृथिवीत्वाद्यसिद्ध्या न सम्भवति । [समवायीति । (२)] रूपादेः संख्यादिसमवायिकारणत्वे विरुद्धं (३) चेत्यभिसन्धिः [एकत्व इति । (२)]

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अन्यतमत्वमन्यान्यत्वं रूपादिनिष्ठमित्यपि व्यर्थविशेषणग्रस्तमेवेति नाशङ्कितम् । ननु नोक्तं दूषकताबीजमपि तद्देश्यतल्लिङ्गकनवपक्षकानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । अन्यथा हेत्वन्तरस्य साध्यसाधकस्य विद्यमानत्वेनास्यादोषत्वे व्यभिचारादेरप्यदोषत्वमित्युच्येराह—न-वेति । स्वातन्त्र्येणैवायं हेतुरितरभेदसाधकत्वेनाशङ्कितो न तु गुणवत्त्वविकल्पशेषत्वे । तथा सति रूपाद्यन्यान्यतमत्वत्वस्य शङ्कितमुचितत्वादिति ध्येयम् । ननु पृथिव्याद्यन्यान्यत्वमेव साध्यमिति साध्याविशेषः । न च पृथिवीत्वाद्यन्यान्यधर्मवत्त्वं हेतुरिति वाच्यम्, तथा (सति ?) “पृथिव्यादिव्यक्तीनां”मित्यग्रिमग्रन्थालम्बकतापत्तेरिति । मैवम् । गुणादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । अन्ये तु ‘विवक्षितत्वा’दिति साध्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वादिति नानुपपत्तिरिति वदन्ति ।

रूपादेरिति । रूपादेः संख्यागुणयोगात् द्रव्यत्वावश्यकत्वे

(१) ‘रूपाद्यन्यान्यत्वस्य’ वि. ।

(२) एतत्प्रतीकद्वयानुसारी पाठ आदर्शमूले न दृश्यते । परन्त्वत्र “समवायिकारणत्वेनैकत्वे—समवायिकारणत्वलक्षणैकरूपेण विभजने” इति दीधितिग्रन्थदर्शनाच्च तत्पाठस्तुटित इत्यनुमीयते ।

(३) विरुद्धं चात्र व्यभिचारित्वम्, तथा च द्रव्यं मिथ्यते, समवायिकारणत्वादित्यत्र रूपादौ व्यभिचार इति भावः ।

भागासिद्धेः। (१) असमवायिकारणत्वेन (२) गुणकर्मणोरूप्येकत्वे षडेवेति नियमानुपपत्तेः (३)। कार्याश्रयत्वं यज्जातिपुरस्कारात्तत्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नैक्यमापाद्य विभागव्याघातमाह—समवर्तीति। (४) ननु कार्याश्रयत्व-
माकस्मिकं स्यात् असत्येकस्मिन्नवच्छेदक इति यत्तदवच्छेदकं तद्ग-
व्यत्वमित्याशङ्कते—कार्येति। अवच्छेदकं विनापि कार्याश्रयत्वं स्यात्
अन्यथाऽकार्याश्रयत्वं गुणकर्मणोरेका जातिरवच्छिन्नात्। एवं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गुणादिव्यावर्त्तकैकजातिमत्त्व इत्यर्थः। असमवायिकारणत्वेनेति। एतच्चा-
समवायिकारणत्वेनैक्येऽपि गुणत्वकर्मत्वाभ्यामवान्तरभेदसम्भवाच्च
पदार्थत्वसाक्षाद्वाप्योपाधीनामयं विभाग इत्यभिप्रेत्योक्तम्। ष-
डेवेति। यद्यपि षडेवेतिनियमस्याधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वात् न्यून-
त्वेऽपि नानुपपत्तिः, तथापि षडाश्रयो विभागः पटत्वाभावेनाश्र-
यासिद्धः, अन्त्यावयविरूपादौ विनश्यदवस्थकर्मणि चासमवायि-
कारणत्वाभावात्। तेषामाधिक्येऽधिकसंख्याव्यवच्छेदोऽप्यनुपपन्न
इत्यप्याहुः।

कार्याश्रयत्वमिति। आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्तौ तदसम्भवा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पृथिव्याद्यन्यान्यत्वमावश्यकमिति रूपादिभिन्नत्वसाध्यासत्त्वे व्य-
भिचारलक्षणविरोधदित्यर्थः। केचित्तु रूपाद्यन्यतमत्वमेव
हेतुरस्त्वित्याशङ्कायामेवेयं फक्किता। तथाच रूपादावप्युक्तसाध्या-
सत्त्वादुक्तहेतुसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यर्थ इत्याहुः। केचित्तु समवायि-
कारणत्वेनेतिमूलधारणानन्तरमियं फक्किकेति क्रमस्तथा सति सुग-
मैव। तथापीति। एवकारस्याधिकव्यवच्छेदपरत्वेऽपि षडित्यस्यानु-
पपत्तिः (५) रेवेति भावः। 'इत्यपी'त्यरुचौ। तद्वीजं तु तत्रापि स्वरूप-

(१) प्रकाशदीप्तिभूतप्रतीकानुसारेणात्र कश्चिद् पाठस्मृष्टित इत्यनुमीयते।

(२) असमवायिकारणवृत्तिसत्त्वान्यजातिमत्त्वमित्यर्थः। तेनात्मविशेषगुणानां नासंग्रहः।

(३) पदार्थानां पञ्चत्वेन षट्त्वायोगात्।

(४) एतत्प्रतीकानुसारं पाठ आदर्शमूले न दृश्यते।

(५) पत्तेरिति भा०।

द्रव्यत्वं भेदकमिति चेन्न, तां विनापि(१) तदुपपत्तेः । अ-
कार्यजात्याश्रयत्ववत्कारणत्वमसति बाधके सामान्य एव पर्यवस्य-
तीति चेन्न, स्पर्शसमवायिकारणतया क्षित्यादिषु प्रतिनियतसामा-
न्यापत्तेः । नापि गुणत्वं, तस्योपदेशं विनाऽप्रतीतेः । उपदेश-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रव्यादित्रयाणां जात्याश्रयत्वं जात्यन्तरेणावच्छिद्येतेत्याह—तद्विनेति ।
ननु यथाङ्कुरकारणत्वं बीजत्वं तथा नवानां समवायिकारणत्वमपि
द्रव्यत्वं स्यादित्याह—कारणत्वमिति । शब्दकारणत्वं च नाकाशत्वं
जातिर्बाधकादित्यर्थः । एवं सति स्पर्शसमवायिकारणत्वं चतुर्षु
एका जातिः स्यादित्याह—स्पर्शेति । नवानां भेदकं निराकृत्य चतुर्विं-
शतेभेदकं निराचष्टे—नापीति । तस्येति । न हि गुणाकारानुगता मतिः-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दित्यर्थः । अकार्येति । आश्रयपदेन प्रत्येकमन्वयात् अकार्याश्र-
यत्ववत् जात्याश्रयत्ववदित्यर्थः । ननु कार्यसमवायिकारणताव-
च्छेदकतया नवस्वेको धर्मः, स च बाधकाभावाज्जातिः, आनन्त्य-
व्यभिचाराभ्यां व्यक्तौ तद्ग्रहाशक्यत्वादित्याह—कारणत्वमिति । एवं
पृथिव्यादिचतुर्षु स्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैका जातिः
स्यात् । अथ यदर्थं यत्कल्प्यते तस्यान्यथासिद्धिरेव कल्पनीये बा-
धिका तदा द्रव्यत्वेऽपि तुल्यमित्याह—स्पर्शेति । ननु माभूद्द्रव्यत्वं
गुणादितो भेदकं गुणत्वाद्द्रव्यादेर्गुणानां भेदसिद्धौ गुणवत्त्वमुपा-
धिर्द्रव्याणामितरभेदसाधकं स्यादित्याशङ्क्य गुणत्वासिद्धिमाह—
नापीति । रूपादिषु गुणाकारानुगता धीर्नास्तीत्युपदेशसहकृतेन्द्रिय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योग्यताऽस्त्येव फलाभावस्तु जनयितव्यस्य समवायिकारणाभावादि-
ति व्यर्थविशेषणत्वादाह—अकार्येति । जातेरकार्यत्वेऽपि गोवृषन्याये-
न पृथगुपन्यासः । तत्तत्स्पर्शं (२) प्रति पृथिवीत्वादिनैव कारणत्व-
मिति यदि तदा तत्तद्गुणं प्रत्यपि तुल्यमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह—अथेति ।
गुणत्वखण्डनमर्थान्तरमत आह—नन्वेति । पूर्वं जात्युपाधिसाधा-

श्च गुणशब्दसङ्केतो, न चासौ व्यक्तिषु शक्यो, व्यभिचारात् । नाप्युपलक्षणान्तरेण । कर्मव्यावृत्तेरशक्यत्वात् । तदन्यत्वस्यानपेक्षितव्यावृत्तिरूपत्वेन रसान्यत्ववदनादेयत्वादिति त्रयाणामेकीभावेन षडेव पदार्था इति चेन्न, कालाकाशादीनां संयोगवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रस्ति रूपादावित्यर्थः । ननुपदेशव्यङ्ग्योऽस्तु सेत्वंत आह—उपदेशश्चेति । यथा गन्धवती पृथिवीत्युपदेशो नियतधर्मपुरस्कारेण तथा प्रकृते न नियतो धर्म इत्यर्थः । ननु सामान्यवानगुणा गुण इत्यत्रान्योऽन्याश्रयोऽपि सामान्यवान् स्पर्शरहितो गुण इत्युपदेशः स्यादित्यत आह—कर्ममिति । ननु कर्मन्यत्वेन विशेषितः स्यादयमत आह—तदन्यत्वस्येति । कर्मणो विपक्षत्वनिश्चय एव तदन्यत्वेन विशेषणमुचितम् । भूषणादिमते च कर्मणोऽपि गुणत्वेन विशेषणमिदमनुपपन्नं भवेदन्यथा रूपाद्यन्यत्वेनापि विशेषणं सुलभं स्यादित्यव्यवस्थितिरित्याह—अनादेयेति । त्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणां परस्परव्यावर्त्तकधर्माभावेन एकीभावे चत्वार एव पदार्था इति विभागेऽधिकं दोषः । क्षित्यादिनवकरूपादिचतुर्विंशत्युत्क्षेपणादिपञ्चकषु ग्राहकैकरूपाभावात् न्यूनो विभाग इत्युपसंहरति—इतीति ।

दोषद्वयपरीहाराय नवानामेकमवच्छेदकं गुणादिभ्यो भेदकं सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ग्राह्यं तद् रत्नत्वव्याप्यजातिवदिति वाच्यम्, तत्राह—उपदेशश्चेति । ननु जातिमात्रसमवायित्वादिनाऽनुगतधर्मेण सङ्केतग्रहः स्यादित्यत आह—नापीति । न च कर्मन्यत्वेन तद्विशेषणीयम्, कर्मणो हि विपक्षत्वनिश्चय एव तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमुचितम् । न च कर्मगुणत्ववादिनस्तथा । यदि च स्वानपेक्षितत्वमात्रेण तदन्यत्वं विशेषणं तदा परेण रसान्यत्वेनापि तद्विशेष्यं स्यादित्याह—तदन्यत्वस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रप्येनैवानुगतगुणत्वमात्रखण्डनमिदानीं तु जातिरूपगुणत्वखण्डनमित्यपौनरुक्त्यम् । आदिपदेनैव दिशो लाभे बहुवचनमयुक्तं विभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धयति—कालेति । संयोगजनकत्वेन विभागजनकत्वेन चेत्यर्थः । तथा कालाकाशादयः सत्तेतरजातिमन्तः संयोगजनकत्वात् विभागजनकत्वाद्वा कर्मवादिति विवक्षितम् । संयोगविभागाभ्यां च न व्यभिचारस्तत्रापि साध्यसत्त्वात् । द्रव्यत्वव्याप्यजात्याऽन्यथासिद्धिर्माभूदिति कालाद्युपादानं तेषां तज्जात्यभावात् । न च त्रितयमात्रनिष्ठा सा स्यादिति वाच्यम्, पृथिव्यादिषट्त्वं कालादिनिष्ठसत्ताव्याप्यजाति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कालाकाशादीनामिति । कालादित्रयं सत्ताव्याप्यजातिमत् संयोगजनकत्वात् कर्मवत् । न च त्रितयमात्रवृत्तिजातिसिद्धावर्थान्तरं पृथिव्यादिषट्कं कालवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत् संयोगजनकत्वादाकाशवदिति पृथिव्यादिवृत्तित्वसिद्धेः । ननु विभुत्वमत्रोपाधिः । न च काले सा जातिर्न कालमात्रवृत्तिरेकव्यक्तिसामान्याभावात् तदन्यत्र वर्तमाना मूर्त्तेऽपि सम्भाव्यत इति साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम्, तथापि सन्दिग्धोपाधेरपरीहारात् । मैवम् । विभुत्वमनवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तत्रानवच्छिन्नपदं पक्षमात्रव्यावर्तकमिति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गपदवैयर्थ्यं चेत्यन्यथा प्रयोगमाह—कालादीति । व्याप्यपदं भिन्नपरम् । यद्यपि कालाकाशयोरेका परा चात्मादिकमादाय दिशीत्यर्थान्तरं तथापि लाघवादेकजातिसिद्धिरिति भावः । पृथिव्यादीति । पृथिवीत्वादिनाऽर्थान्तरं माभूदिति कालवृत्तीति । न चैवमपि सप्तवृत्तिजात्याऽर्थान्तरम्, जातिसङ्करभयेन तदप्रसङ्गात् । अत एव पूर्वानुमानमपि साध्यप्रसिद्ध्यर्थमुपयोगि । क्वचित्तु कालवृत्तिपदं नास्ति तत्र च कालादित्रयवृत्तिजातेः पूर्वानुमानेन सिद्धौ लाघवादेकामेव तां विषयीकरोतीयमनुमितिर्न तु पृथिवीत्वादिकं गौरवात् । नापि षड्वृत्तिजातिमकलसत्त्वादित्याशयः । सत्तयाऽर्थान्तरवारणाय व्याप्यपदम् । तच्च भिन्नपरम् । गुणवत्त्वादिनाऽर्थान्तरवारणाय जातिपदम् । संयोगेति । (१) समवायित्वादित्यर्थो यथाश्रुते विभागध्वंसे व्यभिचारात् । समवायिकारणत्वविवक्षायां च कारणपदवैयर्थ्यादिति भावः । विभुत्वमिति । व्यभिचारोन्नायकश्चायमुपाधिः । सत्प्रतिपक्षतायां

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मत् समवायिकारणत्वात् आकाशवदिति तत्रापि तत्सिद्धेः सम-
वायिकारणतावच्छेदकजात्यनङ्गीकारे नियामकमन्तरेण तदाकस्मिकं
स्यादिति विपक्षवाधकं चात्र द्रष्टव्यम् । पूर्वोक्तां प्रतिवन्दीं निराचष्टे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पक्षेतरत्वात् तथाप्यर्थान्तरत्वम् । पृथिव्यादिष्वेका जातिरस्ति न वेति
विवादो न तु कालादित्रयमेकजातिमन्न वेति । द्रव्यत्वापरजात्यनु-
मितिश्चैवं स्यात् । किं च संयोगजनकत्वं यदि तत्समवायिकारणत्वं
तदा दृष्टान्तासिद्धिः तदसमवायिकारणत्वं चापक्षधर्मः । तन्निमित्त-
कारणत्वं च दृष्टान्ते नास्ति, अभावे अनैकान्तिकत्वं च ।

अत्राहुः । द्रव्यमिति प्रत्यक्षं तावत्सर्वसिद्धम् । तच्च यथा
पृथिव्यां तथा जलतेजसोरपीत्युभयसाधारणं निमित्तं सिद्ध्यति ।
तच्च न पृथिवीत्वादिकं एकदेशवृत्तित्वात् । न गुरुत्वादिकं त-
दज्ञानेऽपि धूमादौ द्रव्यमितिप्रत्यक्षात् । तच्च जातिः, तथात्वे
बाधकाभावात् । इत्यतीन्द्रियेऽपि वाय्वाकाशादौ संयोगजनक-
त्वात्तदनुमेयम् । न चाप्रयोजकत्वं संयोगमात्रं कार्यमात्रमेव वा
प्रति समवायिकारणं किं चिद्वाच्यम् । अन्यथा कारणान्तरम-

न्यायलीलावतीप्रकाशविधृतिः

व्यतिरेके भागासिद्धेरित्यवधेयम् । पक्षेतरत्वादिति । पक्षभात्रव्यावर्त्त-
कविशेषणवत्त्वादित्यर्थः । न चैवमप्यतीन्द्रियत्वादिकमुपाधिः स्यादे-
वेति वाच्यम्, संयोगसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन नवस्वेकजा-
तिसिद्धौ विपक्षवाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्याव्या-
पकत्वादिति भावः । कालादित्रयमित्यत्र दोषमाशङ्कते—तथापीति ।
अर्थान्तरत्वमप्राप्तकालत्वम् । प्रकृतानुकूलतया नार्थान्तरमत आह—
द्रव्यत्वापरेति । तादृशजातौ विपक्षबाधकाभावात् तत्सिद्धिरित्यरुचे-
राह—किं चेति । कारणत्वसामान्यमेव हेतुरित्यरुचेराह—अभाव इति ।
(संयो ?) ग (प्राग ?) भावे संयोगध्वंसे चेत्यर्थः । एवं चोपजी-
व्यानुमानखण्डने षट्पक्षकानुमानमप्यर्थतः खण्डितमिति भावः ।
संयोगजनकत्वात् संयोगसमवायित्वादित्यर्थः । कार्यमात्रमिति । यद्यपि
नवपक्षकानुमानादप्युक्तहेतुना लाघवादेका जातिरेव सिद्ध्यति उ-
द्देश्यप्रतीत्यासिद्ध्या च नांशतः सिद्धसाधनं तथापि सम्भवप्राचु-

भागजनकत्वेन कर्मवत्सत्तेतरजातिमत्त्वासिद्धेः । पृथिव्यादौ तु स्पर्शसमवायिकारणत्वनिर्वाहकजातिस्वीकारे जातिसङ्क्रमसङ्गो बाधकः । न च कर्मत्वमसिद्धम् । चलतीत्यनुगतताकारवेदनवेद्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पृथिव्यादाविति । स्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदिका जातिर्जलपरमाणौ नास्ति जलत्वञ्च तेजसि नास्ति जलावयविनि द्वयमप्यस्तीति साङ्ख्यमित्यर्थः । वस्तुतः स्पर्शत्वं नित्यानित्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकं न भवति । कार्यस्पर्शमाश्रित्येदमुक्तम् । ननु कर्म दृष्टान्तीकृतं न च तत्र सत्तेतरजातिमत्त्वं साध्यमिति साध्यवैकल्यमत आह—न चेति । चलतीत्यनुगतमतिः सर्वसाक्षिणीत्यर्थः । अनुगतधीवेद्यत्वं जातित्वव्यापकं तन्निवृत्तौ द्रव्यत्वं जातिर्न स्यादित्याशङ्क्य रत्नत्वे व्यभिचाराश्रयं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पि न स्यात्, तद्गर्भत्वात्तन्निमित्तासमवायिकारणयोः । तच्चा-
नुगतधर्मावच्छेद्यमन्यथा व्यभिचारादकारणत्वापत्तेः । स चानुगत
औत्सर्गिको जातिरूप इति विपक्षे बाधकात् स्पर्शसमवायिकारणत्वा-
वच्छेदकत्वेनापादितां जातिं दूषयति—पृथिव्यादाविति । जलत्वं विना सा
जातिः पृथिव्यादौ तां विना जलत्वं परमाणावित्येकत्र जलावयवि-
नि परस्परात्यन्ताभावसमा(ना?)धिकरणजात्योः सङ्क्रामपत्तिरित्यर्थः ।
न च जलपरमाणावपि सा जातिरस्त्येव समानाधिकरणस्पर्शस्य च
प्रतिबन्धकत्वान्न तत्र स्पर्शोत्पत्तिः, स्वरूपयोग्ये च कार्यानावश्यकत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

येनेदमुक्तम् । कार्याकार्येत्यत्र कार्यपदं सम्पातायातम् । ननु नित्य-
स्येत्यादिव्याप्तेरङ्गीकारे जलत्वमपि न परमाणौ, अनित्यस्नेहसमवा-
यिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । व्याप्यनङ्गीकारे (१) स्पर्शसमवा-
यिकारणतावच्छेदकजातिरपीत्युभयथापि न साङ्ख्यम् । न च नाना-
जातीयद्रव्यवृत्तिः [२] गुणत्वावान्तरजातेर्न द्रव्यवृत्तिजातिनियामक-
त्वमन्यथा वेगसमवायिकारण [तावच्छेदक ?] तयापि पञ्चस्वेक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वादिति वाच्यम्, नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकारियोग्यतावश्य-
म्भावात् । एतच्च स्पर्शत्वस्य कार्य्यकार्य्यवृत्तिवेन कार्यतानवच्छे-
दकत्वेऽप्यनित्यस्पर्शत्वस्य तथात्वमभ्युपेत्योक्तम् । चलतीतिप्र(त्य?)-
क्षसिद्धं कर्मत्वमित्यर्थः । न च संयोगविभागाश्रयत्वमात्रालम्बनेयं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जात्यापत्तेरिति वाच्यम्, संयोगसमवायिकारणतावच्छेदकतया
द्रव्यत्वसिद्धिविरोधात् । न च कतिपयद्रव्यगुणवृत्तिजातावयं निय-
मोऽप्रयोजकत्वात् । वेगप्रयोजकजातेरपि पूर्वपक्षिणापादनीयत्वेनो-
क्तस्याबाधकत्वात् । मैवम्, जलसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनै-
व जलत्वसिद्धावुक्तव्याप्तिस्वीकारे जातिसङ्करात् । न चैवमपि वे-
गप्रयोजकतया पञ्चस्वेकजातौ न बाधकमिति वाच्यम्, फलोपहि-
तमात्रवृत्तिधर्मस्यैव गुणत्वसाक्षाद्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यताप्राप्तियो-
गिकसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमिति नियमादुत्पन्नविनष्टे च वेगा-
नुत्पत्त्या पञ्चसाधारणजात्यसिद्धेः । संस्कारत्वं च (न ?) जाति-
रिति वेगत्वंस्य साक्षाद्वाप्यत्वात् । दैशिकपरत्वप्रयोजकतयाऽपि
नोक्तजातिसिद्धिरुभयपरत्वसाधारणैकजात्यभावे तस्यापि साक्षाद्वाप्य-
त्वात् क्षणद्रव्यावस्थायिनि असमवायिकारणविलम्बेन परत्वानु-
पपत्तेश्चोक्तनियमस्यैव निरोधात्(१) । यदि चोक्तनियमेऽप्रयोजक-
त्वं तदाऽस्तु पञ्चसाधारणी जातिः कर्मसमवायिकारणतावच्छेदकत-
याऽपि तस्या आवश्यकत्वात् ।

केचित्तु जलशब्दशक्यतावच्छेदकत्वेन जलत्वसिद्धौ स्पर्श-
प्रयोजकजातौ सङ्कर इति वदन्ति । मिथ्यास्तु । द्रव्यानुगतबुद्धेरैव
द्रव्यत्वं सिद्धयति उपाध्यननुसन्धानेऽपि तथाप्रतीतेः । स्पर्श-
वत्त्वप्रतीतिस्तु नोपाध्यननुसन्धाने येन तथाऽपि जातिराक्षिप्येत
इति वदन्ति । तत्रेदं चिन्त्यम् । एवमपि कारणतावच्छेदकतया
चतुःसाधारणजातौ बाधकानभिधाने उक्तबाधकानुसरणे आकरो-
कसाधकमेव किमिति परित्यक्तमिति ।

त्वात् । न चानुगतबुद्धिगम्या जातिस्तदपायाद् व्यावर्तते । गृहीत-
समयस्य रत्नतत्त्ववद्भानात्(१) । प्रतारणैवेय(२)मिति चेत् ? न,
रत्नशास्त्रेऽपि प्रतारणापत्तेः । तदार्थमिति चेत्तुल्यम् । न चेदेव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्याप्तिरिति परिहरति—न चेति । एषेति । उपदेशसहकृतेन्द्रियग्राह्य-
ता जातेरिति प्रतारणेत्यर्थः । आर्थमिति । ऋषिप्रणीतमित्यर्थः । यद्यपि
ऋषिप्रणीतत्वादेव यदि विश्वासस्तदा युक्तिशास्त्रत्वविरोधस्तथापि
प्रणयनप्रयोजिकाया युक्तेर्ऋषिणापि स्वप्रामाण्यदर्शनाय दर्शनीय-
त्वादिति भावः । द्रव्यत्वसाधकानुमाने विपक्षबाधकमाह—न चेदेव
मिति । समवायिकारणता यद्येकव्यक्तिमात्रनिष्ठा स्यात्तदा व्यक्त्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रतीतिः इयेनसंयोगविभागवति स्थाणावपि तदापत्तेः । द्रव्याकारा-
नुगतबुद्ध्यभावमभ्युपेत्याह—न चेति । गृहीतसमयस्येति । वस्तुत उपदेशं
विनापि रत्नविशेषेऽनुगतधीरस्त्येव शब्दविशेषवाच्यत्वं परमुपदेशात्
प्रतीयते । न च येनानुगतरूपेणोपदेशस्तेनान्यथासिद्धिः, जातौ बा-
धके सत्येवोपाधिस्वीकारात् । न चैवं वैपरीत्यमेव स्यात् उपाधेः
कृतृत्वत्वादिति वाच्यम्, साक्षात्सम्बद्धधर्मस्यावच्छेदकत्वे बाधके
सत्येव परम्परासम्बद्धस्य तथात्वाल्लाघवादिति भावः । समवायि-
कारणत्वनियामकद्रव्यत्वाभावे व्यक्तितः कारणत्वनिरूपणे व्यभि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इयेनेति । इयेनविभागस्य स्वनाश्यसंयोगसमानकालत्वादिति भा-
वः । न च विभागपूर्वसंयोगस्तदालम्बनं विभज्य संयुक्ते इयेने सति
तथाप्यतिप्रसङ्गात् । न च विभागाव्यवहितोत्तरवर्त्तिइयेनसंयोगस्त-
था । एकदेशावच्छिन्नस्थानुविभागानन्तरं तज्जनककर्मणैवापरदेशा-
न्तरावच्छेदेन इयेनसंयोगवति स्थाणौ तथाप्यतिप्रसङ्गात् । संयोग-
प्राकालिककर्मण एव विभागप्रत्यय इति वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च ।
वस्तुतः कर्माभावे संयोगविभागयोरेवानुत्पत्तिरिति भावः । साक्षादिति ।

मेकव्यक्तिजनकत्वे व्यक्त्यन्तरे तद्वुद्धिविरहापत्तिः । भावे वा सर्वव्यक्तिष्वतिप्रसङ्गः । कतिपयव्यक्तिनिष्ठत्वं तु यदि जातिमन्तरेण तदा नियतानामेव व्यक्तीनां समानाकारविकल्पजननसामर्थ्यादेकजातीयताव्यवहारोऽस्त्विति जात्यपह्नवप्रसङ्गः । गुणत्वं च रूपादयो रूपत्वादिव्यतिरिक्ता(वा?)न्तरजातिमन्तः सामा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्तरे तदभावापत्तिरित्यर्थः । ननु कतिपयव्यक्तीनामेवायं स्वभावो यत्ता एव समवायिकारणं न गुणादिव्यक्त्योऽपीत्यत आह—कतिपयेति । एवं सति सास्नादिभ्यर्त्तानामेव स्वाभाव्यात् गवाकारानुगतमतिजनकत्वे किं गोत्वादिनेत्यर्थः । गुणत्वं चेति । नासिद्धमिति शेषः । साधकमाह—रूपादय इति । रूपत्वादीति । रसत्वमधुरत्वाद्युपग्रहः । अ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चारात् कारणत्वव्यवहारविलोप इत्याह—न चेदेवमिति । सर्वव्यक्तिष्विति । गुणकर्मादिष्वपीत्यर्थः । कतिपयेति । समवायिकारणत्वस्येति शेषः । समानाकारविकल्पो गौरित्याद्यनुगतव्यवहार इत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्वभावादित्यर्थः । रूपत्वादीति । आदिपदाद् रूपत्वव्याप्यरसत्वतद्याप्यजातिपरिग्रहः । न च नानैव जातिः सिद्धेत्, लाघवादेकस्या एव सिद्धेः । नापि द्रव्यकर्मवृत्तिः सा सिद्धेदित्यर्थान्तरम्, सा जातिर्न-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अन्यथा जातिमात्रापलापे तद्व्यष्टितोपाधेरपि विलयापत्तेरिति भावः । नापीति । द्रव्यवृत्तिः कर्मवृत्तिरिति प्रत्येकमाशङ्का । अन्यथा सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकताप्रसङ्गेन शङ्कानुत्थानादित्यवधेयम् । सा जातिरिति । न चाप्रयोजकत्वं रूपमात्रवृत्तित्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात् अन्यथा रूपवृत्तित्वेन सत्तया अपि तद्वृत्तिरपत्तेरिति वाच्यम्, संयोगविभागेत्यादिवक्ष्यमाणस्य चतुर्विंशतिगुणमात्रवृत्तिजातिसाधकस्य विपक्षबाधकत्वात् । द्रव्यगुणोभय (वृत्ति ?) जातौ च मानाभावात् । द्रव्यमात्रे (च) तादृशजातिसाधनं बाधितम्,

काशीसंस्कृतसरीज-पुस्तकमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च

दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः

पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रका-

श्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या

नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितप्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्रा-

शतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता

भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक्

दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

मूल्यम् ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-
सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८-०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २-८

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०-६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १) रु० ८-०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा “गुण
निरूपणदिनकरीय” महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६-०

७ पञ्चकिरणम् । वार्तिकामरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०-८

८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १)
रु० ०-८

९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०-१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २-०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रायश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०-८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १-४

१३ श्रीमत्सन्तसुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १-४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जी-
वनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २)
रु० १-८

- १५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिर्नातात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छंदः १) ह० ०—६
- १६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सट्टि-
प्पणा । (न्यायं २) ह० १—०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) ह० ३—०
- १८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्त४) ह० ८—०
- १९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
र्मितिः । (व्याकरणं २) ह० ०—८
- २० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) ह० १—०
- २१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
बिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) ह० १—०
- २२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषा-
टीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) ह० १—८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) ह० ४—०
- २४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण
(न्यायविभाग ३) ह० ६—०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशालिङ्कृतया
सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) ह० २—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलङ्कृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) ह० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययी-
भावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) ह० ३—८
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गा-
त्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया
पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च सम-
लङ्कृतम् । (काव्यवि० ३) ह० ०—१२

- २९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नैरासादितथा पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्णं, सूत्राङ्गं च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) ६० ८—०
- ३० न्यायकुसुमाञ्जलिः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्यायवर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्याय०४) ६० ६—०
- ३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) ६० ३—०
- ३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिमिश्रविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) ६० १—०
- ३३ न्यायवास्तिकम् । न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभास्वाजोद्भूतकरविरचितम् । महर्षि—गोतमादिचरितसम्बलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं ५) ६० ६—०
- ३४ शुक्रयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुच्चटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महोदधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) ६० ८—०
- ३५ शुक्रयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता ।
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) ६० ६—०
- ३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) ६० ६—०
- ३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर—वामन—जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) ६० ६—०
- ३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) ६० १—४
- ३९ जीवन्मुक्तिविवेकः । श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ५) ६० २—०
- ४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) ६० ०—६
- ४१ मेदिनीकोशः—मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) ६० १—८
- ४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्
(भाग १—२) (मीमांसा ३) ६० १०—०
- ४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनिप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतभाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) ६० ३—०

- ४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८
- ४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८
- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवजभू-
षण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसंदाहरण
भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २—०
- ४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्वयैयकरणकेसरीबिरुदाङ्कितमैथि-
लेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतदिप्पण्या
विभूषितः । (व्याकरणं ७) रु० १—४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
कृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा० ६) रु० १—४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (काव्य० ४) रु० ४—०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०
- ५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहो-
पाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसंजीवनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनक-
लालठक्कुरेण विरचितया भावबोधनीदिप्पण्या समल-
ङ्कृतम् सपूर्णम् । (काव्य ५) रु० १—४
- ५२ काथबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । रु०—८
- ५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय
निर्मिता (काव्य० ६) रु० १—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफ़ीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी ।

